

શ્રીરઘુવંશમ્

ચોથો સર્ગ.

[પદરછેદ અને ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.]

રઘુવંશમ્.

ચતુર્થઃ સર્ગઃ

ટિકાકાર—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, ટે. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ
અમદાવાદ—શ્રી ડાયમંડ બુકબીલી પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

સ રાજ્યં ગુરુણા દત્તં, પ્રતિપદ્યાધિકં વમૌ ।

દિનાન્તે નિહિતં તેજઃ, સવિત્રેવ હુતાશનઃ ॥ ૧ ॥

પદ્યછેદ—સઃ=રઘુઃ=રઘુ. ગુરુણા દત્તં રાજ્યં=આપથી અપાએલા રાજ્યને. પ્રતિપદ્ય=પામીને. અધિકં વમૌ=અધિક શોભતો હતો. દિનસ્ય અન્તઃ દિનાન્તઃ=તસ્મિન્-દિનાન્તે=સાથંકાળે. સવિત્રા=સૂર્યથી નિહિતં=અપાએલા. તેજઃ=તેજને. (પામીને) હુતમ્ અશનાતિ इति હુતાશનઃ=અગ્નિ. હવ-જેમ.

અર્થ—સાથંકાળે સૂર્યથી અપાએલા તેજને પામીને, જેમ અગ્નિ વધારે પ્રકાશે છે, તેમ પિતાથી અપાએલા રાજ્યને પામીને, રઘુ વધારે શોભવા લાગ્યો.

દિલીપાનન્તરં રાજ્યે, તં નિશમ્ય પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

પૂર્વં પ્રધૂમિતો રાજ્ઞાં, હૃદયેઽગ્નિરિવોત્થિતઃ ॥ ૨ ॥

પદ્યછેદ—દિલીપસ્ય અનન્તરઃ દિલીપાનન્તરઃ તમ્ દિલીપાનન્તરં=દિલીપ પછી. રાજ્ઞઃ કર્મ રાજ્યં, તસ્મિન્ રાજ્યે=રાજ્યમાં. પ્રતિષ્ઠા સંજ્ઞાતા यस્ય इति પ્રતિષ્ઠિતઃ, તમ્ પ્રતિષ્ઠિતં इति તં=પ્રતિષ્ઠા પામેલા રઘુને નિશમ્ય=સાંભળીને એટલે તેની કીર્તિ સાંભળીને. પૂર્વં=દિલીપકાલે=દિલીપ હતો ત્યારે. રાજ્ઞાં હૃદયે=રાજાઓના હૃદયમાં. પ્રકર્ષેણ ધૂમઃ સંજાતઃ अस्य इति પ્રધૂમિતઃ=પ્રધૂમિતઃ=અગ્નિઃ=અતં ધૂમાડાવાળો અગ્નિ, ખરું કહીએ તો ઈર્ષ્યાના ધૂમાડાવાળો સંતાપનો અગ્નિ. ઉત્થિતઃ હવ=જાણે પ્રગટ્યો ન હોય.

અર્થ—દિલીપ પછી એટલે રઘુરાજના વખતમાં-રઘુની પ્રતિષ્ઠા અગર કીર્તિ સાંભળીને, દિલીપના વખતમાં રાજાઓના હૃદયમાં ઘણા ધૂમાડાવાળો સંતાપ-જે અગ્નિ હતો, તે જાણે પ્રગટ્યો ન હોય, એવો દેખાતો હતો.

રૂઢત ધ્વજસ્યેવ, તસ્યોન્નયનપટ્કયઃ ।

િવાભ્યુત્થાનદર્શિન્યા, નનન્દુઃ સપ્રજાઃ પ્રજાઃ ॥ ૩ ॥

—પુરૂહતધ્વજસ્ય=હન્દ્રધ્વજસ્ય=ઈર્ધ્વજના પ્રત્યે. (જ્યારે કાળ પડે છે ધ્વજની ક્રિયા કરે છે, ઈર્ધ્વજ થાય ત્યારે વરસાદ વરસે, અને શાંતી

થાય એવી ખાત્રીહોવાથી લોકો તે ધ્વજના પ્રત્યે, ધ્વજાજ આનંદથી જુએ છે) **ઈવ-જેમ.તત્ત્વ=**
‘રઘો:=રઘુના પ્રત્યે.ઉત્=ઉર્ધ્વમ્=ઉંચું. નયનનાનામ્ પંક્તયઃ યાસામ્ તાઃ નયનપદ્મયઃ-
ઉન્નયનપદ્મતયઃ પ્રજાઃ=જેની આંખોની પંક્તિ ઉંચી થઈ રહી છે એવી; એટલે આતુર
પ્રભાજનો. નવશ્ચ તત્ અભ્યુત્થાનશ્ચ-નવાભ્યુત્થાનમ્-નવાભ્યુત્થાનમ્ પશ્યન્તિ **इति**
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः=નવા ઉદયને નિહાળતી (પ્રભ). (મૂળ શબ્દ દર્શિની). પ્રજયા
सह सप्रजाः=સસંતાનાઃ પ્રજાઃ=પ્રભ પોતાના આળગોપાળ સહીત.ननन्दुः=રાજ થતી હતી.

અર્થ—ઈદ્ર ધ્વજને જોઈને, જેમ આળગોપાળ સહિત આખી પ્રભ પ્રસન્ન થાય છે; તેમ જેની આંખોની પંક્તિ ઉંચી થઈ રહી હતી, તથા જે નવા ઉદયને નિહાળતી હતી (જોઈ રહી હતી) તે, આળગોપાળ સહિત આખી પ્રભ, રઘુના પ્રત્યે (રઘુને જોઈને) રાજ થતી હતી.

सममेव समाक्रान्तं, द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्य-मखिलं चारिमण्डलम् ॥ ૪ ॥

૫૬૨છેદ—**રદઃ=હાથીનો દાંત. દ્વિરદઃ=હાથી. દ્વિરદઃ** **इव गच्छति इति द्विर-**
दगामी तेन द्विरदगामिना=હાથી જેવી ચાલથી ચાલતા - તેન=તે રઘુવડે.
समम् एव=એકી વખતે. द्वयं समाक्रान्तं=એ વસ્તુને તાબે કરાવેલી. पितुः आगतं
पित्र्यम्=પિતા તરફથી મળેલું. सिंहासनं=સિંહાસન, રાજયગાદી. च=અને. अरीणाम्
मण्डलम् अरिमण्डलम्, अखिलं अरिमण्डलम्=દુશ્મનોના આખા મંડળને.

અર્થ—હાથીના જેવી ચાલથી ચાલતા તે રઘુરાજથી, એકી વખતે પિતાનું સિંહાસન, તથા દુશ્મનોના આખા મંડળને કબજે કરાયું-જીતાયું. એટલે તે રઘુરાજએ એકી વખતે પિતાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું તથા દુશ્મનના આખા મંડળને તાબે કર્યું.

छायामण्डललक्ष्येण, तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण, भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ૫ ॥

૫૬૩છેદ—**न दृश्या=અદૃશ્યા. અદૃશ્યા=ન દેખાય એવી રીતે એટલે અદૃશ્ય**
થઈને રહેલી स्वयम् पद्मा=લક્ષ્મી પોતે. छाया=કાન્તી. छायायाः मण्डलम्
छायामण्डलम्-छायामण्डलेन लक्ष्यम्-छायामण्डललक्ष्यम् **तेन छायामण्डल-**
लक्ष्येण=કાન્તીના મંડળના અનુમાનથી. पद्मम् एव आतपत्रं पद्मातपत्रं तेन=
पद्मातपत्रेण=કમળના છત્રથી. किल=અરેખર. तम्=તે રાજાને साम्राज्यः कर्म साम्राज्यं=
અધર્મિપણું. साम्राज्ये दीक्षितः साम्राज्यदीक्षितः तम् साम्राज्यदी **पद्मम्=સામ્રા-**
ज्यની દિક્ષા પામેલા એવા રઘુને. भेजे=સેવતી હતી.

અર્થ—કાન્તિના મંડળથી અનુમાન થએલા કમળરૂપી છત્ર ૫. લક્ષ્મી પોતે અદૃશ્ય રહીને, સામ્રાજ્યમાં દિક્ષા લીધેલા તે રઘુરાજને

પરિકલ્પિતસાંનિધ્યા, કાલે કાલે ચ વન્દિષુ ।

સ્તુત્યં સ્તુતિભિરર્થ્યાભિ-રુપતસ્યે સરસ્વતી ॥ ૬ ॥

૫૬૨છેઠ—ચ=અને. સરસ્વતી=શારદા અગર વિદ્યા. પરિકલ્પિતં (કરાએકું છે) સાનિધ્યં (પાસે રહેવાપણું) યયા સા પરિકલ્પિતસાંનિધ્યા=(સરસ્વતી) કે જે પાસે રહે છે. વન્દિષુ=ચારણુભાટ પુરુષોમાં. કાલે કાલે=સર્વેશ્વરપિ યોગ્યકાલેષુ=જ્યારે જોઈએ ત્યારે. સ્તોતુમ્ યોગ્યઃ સ્તુત્યઃ તમ્ સ્તુત્યમ્=સ્તુતિ કરવા લાયક રધુને. અર્થાત્ અનપેતાઃ (યુક્ત) અર્થ્યાઃ તામિઃ અર્થ્યાભિઃ (અર્થવાળી)-અર્થ્યાભિઃ સ્તુતિમિઃ=અર્થવાળી સ્તુતીઓથી-વખાણથી. ઉપતસ્યે=સેવતી હતી.

અર્થ—અને બંદિજનોને જ્યારે જોઈએ ત્યારે જે પાસે રહે છે એવી સરસ્વતી (પણ), અર્થ વાળી સ્તુતિઓથી-વખાણથી, સ્તુતિ પાત્ર રધુને સેવતી હતી.

મનુપ્રભૃતિભિર્માન્યૈર્-મુક્તા યદ્યપિ રાજભિઃ ।

તથાપ્યનન્યપૂર્વે, તસ્મિન્નાસીદ્વસુંધરા ॥ ૭ ॥

૫૬૨છેઠ—વસૂનિ=૩૬મી, ૬૦મી. વસૂનિ ધરતિ ઇતિ વસુંધરા=પૃથ્વી. મનુઃ પ્રભૃતિઃ (આદિ) યેષામ્ તે મનુપ્રભૃતયઃ તૈઃ મનુપ્રભૃતિભિઃ=મનુ જેમાં મુખ્ય છે એવા. માનયિતુમ્ યોગ્યાઃ માન્યાઃ તૈઃ માન્યૈઃ=માન આપવા લાયક. રાજભિઃ=રાજાઓથી. મુક્તા=ભોગવાએલી. યદિ અપિ=છે છતાં. તથાપિ તોપણ. નાસ્તિ અન્યઃ પૂર્વઃ યસ્થાઃ સા અનન્યપૂર્વા-અનન્યપૂર્વા હવ=જાણે પૂર્વે તે પૃથ્વીને કોઈએ ભોગવી નથી એવી. તસ્મિન્ આસીત્=તે રધુમાં થઈ.

અર્થ—મનુઆદિ માનવતા રાજાઓથી, આ પૃથ્વી ભોગવાએલી હતી છતાં, જાણે તેને પૂર્વે કોઈએ ભોગવી ન હોય તેવી, રધુ પ્રત્યે બની-નવી સ્ત્રીના જેવી શોભવા લાગી.

સ હિ સર્વસ્ય લોકસ્ય, યુક્તદણ્ડતયા મનઃ ।

આદદે નાતિશીતોષ્ણો, નમસ્વાનિવ દક્ષિણઃ ॥ ૮ ॥

૫૬૨છેઠ—હિ=જે કારણથી. સઃ=રધુ=સર્વસ્ય લોકસ્ય મનઃ=તેવે લોકોના મનને. યુક્તઃ દણ્ડઃ યુક્તદણ્ડઃ યુક્તદણ્ડસ્યભાવઃ યુક્તદણ્ડતા-તયા-યુક્તદણ્ડતયા=યથાપરાધદણ્ડતયા=જેવો અપરાધ એવો દંડ કરવાના ગુણથી. આદદે=જહાર=(મનને) ગ્રહણ કરતો હતો, વશ કરતો હતો, રંજન કરતો હતો. અતિશીતઃ અતિઉષ્ણઃ યા ન ભવતિ ઇતિ નાતિશીતોષ્ણઃ=જે અતિ નમ્ર અગર અતિ ઉગ્ર નહોતો એવો રધુ. દક્ષિણ દિગ્મથઃ દક્ષિણઃ=દક્ષિણ દિશાનો. નમસ્વાન=વાયુઃ=પવન. હવ=જેમ.

અર્થ—જેમ દક્ષિણ દિશાનો પવન ઘણેજ ઠંડો અગર ઘણેજ ઉગ્ર હોતો નથી; તેમ રધુ પણ ઘણેજ નમ્ર નહોતો; તેમ ઘણેજ કોપી નહોતો. એટલે-તે રધુએ, જેવો જેનો ગુન્હો તેવી તેને શિક્ષા કરવાથી, સર્વ લોકોના મનને રંજન કર્યા.

મન્દોત્કળઃ કૃતાસ્તેન, ગુણાધિકતયા ગુરૌ ।

ફલેન સહકારસ્ય, પુષ્પોદ્ગમ इव प्रजाः ॥ ૯ ॥

૫૬૨છેદ—મન્દા ઉત્કળઃ યાસામ્ તાઃ મન્દોત્કળઃ=અલ્પૌત્સુકયાઃ=થોડી લાગણીવાળી. મન્દોત્કળઃ પ્રજાઃ કૃતાઃ=પ્રજા થોડી લાગણીવાળી કરાઇ. ગુરૌ=દિલી-પસ્ય વિષયે=દિલીપની આગતમાં. તેન=તે રધુથી. ગુણાનામ્ અધિકતા ગુણાધિકતા તયા-ગુણાધિકતયા=ગુણના અધિકપણને લીધે. સહકારસ્ય=આંખાના વૃક્ષના. ફલેન=ફળથી, પુષ્પાણામ્ ઉદ્ગમઃ પુષ્પોદ્ગમઃ તસ્મિન્=મ્હોરમાં. इव=જેમ.

અર્થ—જેમ કેરી આવ્યા પછી, આંખાના મ્હોરમાં ઓછી પ્રીતિ થાય છે; તેમ તે રધુએ તેના પોતાના અધિક ગુણોવડે, પ્રજાને પોતાના પિતા દિલીપમાં ઓછી લાગણી વાળી કરી. તાત્પર્ય—રધુના આવા ઉત્તમ ગુણ જોઇને, પ્રજા દિલીપને વિસરવા લાગી.

नयविद्भिर्नवे राज्ञि, सदसच्चोपदर्शितम् ।

पूर्व एवाभवत्पक्षस्-तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ ૧૦ ॥

૫૬૩છેદ—નયમ્ (નીતિને) વિદન્તિ इति नयविद्ः तैः नयविद्भिः=નીતિ-શાસ્ત્રજ્ઞૈઃ=નીતિના શાસ્ત્ર જાણવાવાળા પુરૂષોથી. નવે રાજ્ઞિ=આ નવા રાજામાં એટલે રધુમાં. सत् असत् च उपदर्शितम्=સદ્ધર્મયુદ્ધાદિકં असत् कृत्ययुद्धादिकं च उपदर्शितम्=ધર્મયુદ્ધ અને અધર્મયુદ્ધ વિષે સૂચના અપાઈ-શીખવ્યું. तस्मिन्(राज्ञि) पूर्वः पक्षः एव अभवत्=પૂર્વપક્ષ એટલે ધર્મયુદ્ધ સંબંધી સંસ્કાર પડ્યા-ઉત્તરઃ (पक्षः) न अभवत्=ઉત્તર પક્ષ એટલે અધર્મયુદ્ધની વાત ગમી નહીં, એટલે તેનો સ્વીકાર કયો નહીં.

અર્થ—નીતિશાસ્ત્ર જાણવાવાળા પુરૂષોએ, તે નવા રાજાને [એટલે રધુને] ધર્મયુદ્ધ તથા અધર્મયુદ્ધ સંબંધી સૂચના આપી-જ્ઞાન આપ્યું. (તેમાંથી) પૂર્વ પક્ષ એટલે ધર્મયુદ્ધ સંબંધી ઉપદેશ રધુને ગમ્યો, અને ઉત્તર પક્ષ-એટલે અધર્મયુદ્ધ-સંબંધી ઉપદેશ ગમ્યો નહીં-એટલે તેણે ધર્મયુદ્ધને આચરણમાં મુક્યું.

पञ्चानामपि भूताना-मुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नये तस्मिन्महीपाले, सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ૧૧ ॥

૫૬૪છેદ—પચ્ચાનામ્ ભૂતાનામ્=મૃત્તી, જળ, તેજ વાયુ અને આકાશ એ પાંચ તત્ત્વોના ગુણાઃ અપિ=અંધ, રક્ત, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ નામના તે પાંચ તત્ત્વોના ગુણો પણ. उत्कर्षं पुपुषुः=સારી રીતે પોષણ પામતા હતા-ખીલતા હતા. तस्मिन् नवे महीपाले=તે નવા રાજાના સંબંધમાં. सर्वं नवम् इव अभवत्=તમામ નવુંજ હોય એવું બન્યું-જણાયું.

અર્થ—પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ નામના પાંચ તત્ત્વોના, ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ નામના પાંચ ગુણો પણ તે નવા રાજાના સંબંધમાં ખીલતા હતા. (દુકામાં) તમામ નવું બન્યું એટલે—નવું હોય એવું જણાવા લાગ્યું.

યથા પ્રૌલાદનાચ્ચન્દ્રઃ, પ્રતાપાત્તપનો યથા ।

તથૈવ સોઽમૂદન્વર્થો, રાજા પ્રકૃતિરજ્જનાત્ ॥ ૧૨ ॥

૫૬૨છેદ—ચંદયતિ (આહ્લદયતિ) इति चन्द्रः=આનંદ પમાડે અગર શાંતી આપે તે ચંદ્ર. પ્રહ્લાદનાત્=૬૫૧ પમાડવાથી. અનુગતઃ અર્થઃ यस्य सः અન્વર્થઃ=અર્થ યુક્ત તપતિ इति तपनः (સૂર્ય)ઃ=સૂર્ય. પ્રતાપાત્=સંતાપજનનાત્=તાપથી—ગરમીથી, યથા તથા एव=જે પ્રમાણે છે તેજ પ્રમાણે. सः=રધુ. રાજા=રધુ. અમૂત્=થયો. પ્રકૃતીનામ્ રજ્જનમ્-પ્રકૃતિરજ્જનમ્-તસ્માત્-પ્રકૃતિરજ્જનાત્-પ્રભને અગર રૈયતને રાજ કરવાના કાર્યથી.

અર્થ—જેમ શાંતી અગર આનંદ આપવાના ગુણને લીધેજ, ચંદ્રને ‘ચંદ્ર’ એવું અર્થ યુક્ત નામ અપાયું છે; અને ગરમી અગર તાપ આપવાના ગુણને લીધેજ સૂર્યને ‘તપન’ એવું અર્થયુક્ત નામ અપાયું છે; તેમ રૈયતને રંજન કરવાના ગુણવડેજ, તે રધુને રાજ એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. તાત્પર્ય જેવું નામ તેવા ગુણ તેમાં હતા.

કામં કર્ણાન્તવિશ્રાન્તે, વિશાલે તસ્ય લોચને ।

ચક્ષુષ્મતા તુ શાસ્ત્રેણ, સૂક્ષ્મકાર્યાર્થદર્શિના ॥ ૧૩ ॥

૫૬૩છેદ—કામમ્=અત્યંત. કર્ણયોઃ અન્તૌ કર્ણાન્તૌ-કર્ણાન્તયોઃ વિશ્રાન્તે (ગમન અગર જવું તે) કર્ણાન્તવિશ્રાન્તે=કાન સૂધી પહોંચેલા એટલે લાંબા. તસ્ય વિશાલે લોચને=તે રધુના મોટા નેત્રો. ચક્ષુષ્મતઃ ભાવઃ ચક્ષુષ્મતા=આંખવાળાનું કૃણ તુ=પણ. કાર્યાણામ્ અર્થાઃ-કાર્યાર્થાઃ-સૂક્ષ્માશ્ચતે કાર્યાર્થાશ્ચ-સૂક્ષ્મ-કાર્યાર્થાઃ-સૂક્ષ્મકાર્યાન દર્શયતિ इति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शी तेन सूक्ष्मकार्यार्थ-दर्शिना-સૂક્ષ્મકાર્યાર્થદર્શિના શાસ્ત્રેણ=સૂક્ષ્મકાર્યોના અર્થ બતાવે તેવા શાસ્ત્રવડે.

અર્થ—તે રધુરાજાને અત્યંત કાન પર્યંત પહોંચે તેવા લાંબા અને વિશાળ નેત્રો હતાં. સૂક્ષ્મ કાર્યોના અર્થને બતાવે તેવા શાસ્ત્રથી તેની આંખનું કૃણ (વળી રહેતું હતું). એટલે આવી મોટી આંખોનો ઉપયોગ વિષયના રંગમાં ન કરતાં, શાસ્ત્રના ગૂઢ વિષયો વાંચવામાં કરતો હતો.

લઘ્વપ્રશમનસ્વસ્થ-મથૈનં સમુપસ્થિતા ।

પાર્થિવશ્રીર્દ્વિતીયેવ, શરત્પક્વજલક્ષણા ॥ ૧૪ ॥

૫૬૪છેદ—લઘ્વસ્ય (રાજ્યની) પ્રશમનં (શાંતી) લઘ્વપ્રશમનં-લઘ્વપ્રશમનેન

સ્વસ્થઃ લઘ્વપ્રશમનસ્વસ્થઃ તમ્ લઘ્વપ્રશમનસ્વસ્થઃ. અથ યનં લઘ્વપ્રશમનસ્વસ્થઃ= પછી આ રઘુ કે જે રાજ્યની શાંતીથી સ્વસ્થ હતો તેને=તેના પ્રત્યે. પક્ષજાનિ લક્ષણમ્ યસ્યાઃ સા પક્ષજલક્ષણા-પક્ષજલક્ષણા શરત્=કમળોના નિશાનવાળી શરદ્ફલ. દ્વિતોયા=બીજી. પાર્થિવસ્ય શ્રીઃ પાર્થિવશ્રીઃ=રાજલક્ષ્મીઃ =રાજ્યલક્ષ્મી. દ્વિ=બીજી. સમુપસ્થિતા=પ્રાપ્તા=મળી.

અર્થ—પછી રાજ્યની સુખ શાંતીથી જે સ્વસ્થ હતો એવા રઘુ પ્રત્યે, કમળોના ચિન્હ વાળી શરદ્ ફલ, બીજી રાજ્યલક્ષ્મી હોય; તેમ પ્રાપ્ત થઈ હતી—શોભતી હતી.

નિર્વૃષ્ટલઘુભિર્મયૈર્-મુક્તવર્ત્મા સુદુઃસહઃ ।

પ્રતાપસ્તસ્ય ભાનોશ્ચ, યુગપદ્ધ્યાનશે દિશઃ ॥ ૧૫ ॥

પદ્મછેદ—નિર્ગતં શેષં યસ્માત્ નિઃશેષં-નિઃશેષં વૃષ્ટાઃ નિર્વૃષ્ટા=અત્યંત વરસેલા (મેઘો). નિર્વૃષ્ટાશ્ચ તે લઘવઃ (હલકા થએલા) નિર્વૃષ્ટલઘવઃ તૈઃ-નિર્વૃષ્ટલઘુભિઃ-નિર્વૃષ્ટલઘુભિઃ મેઘૈઃ=પ્રથમ અત્યંત વરસાદ પડવાથી ખાલી પડેલા અને તેથી હલકા થયેલા વાદળાં વડે-મુક્તં વર્ત્મં યસ્ય સઃ મુક્તવર્ત્મા=જેનો માર્ગ છૂટે થયો છે એવો. સુતરામ્ દુઃસહઃ સુદુઃસહઃ=અત્યંત દુઃખથી સહન થાય એવો. પ્રતાપઃ=રઘુના સમ્બન્ધમાં કીર્તિ અને સૂર્યના સમ્બન્ધમાં તાપ અગર તડકા. તસ્ય ભાનોઃ ચ=તે રઘુનો તથા સૂર્યનો. યુગપત્=એકી વખતે. દિશઃ ધ્યાનશે=(વિ+અશ) દિશાઓમાં ફેલાતો હતો.

અર્થ—પ્રથમ અત્યંત વરસાદ પડી ગયા પછી, ખાલી પડેલા અગર હલકા થએલા વાદળાંઓથી જેનો રસ્તો ખુલ્લો થયો છે, તથા જે અત્યંત દુઃખથી સહન થઈ શકે એવો છે તે સૂર્યનો તાપ અને રઘુની કીર્તિ, બન્ને એકી વખતે દિશાઓમાં ફેલાવા લાગ્યા.

વાર્ષિકં સંજહારેન્દ્રો, ધનુર્જેત્રં રઘુર્દધૌ ।

પ્રજાર્થસાધને તૌ હિ, પર્યાયોઘતકાર્મુકૌ ॥ ૧૬ ॥

પદ્મછેદ—ઈન્દ્રઃ=ઈશ્વર. વર્ષાસુ ભવં વાર્ષિકં-વાર્ષિકં ધનુઃ=વર્ષાફળમાં થતું ધનુષ્ય-મેઘધનુષ્ય. સંજહાર=પાછું ખેંચી લેતો હતો. જયનશીલં-જેત્રં-જેત્રં ધનુઃ જય આપે એવા ધનુષ્યને. રઘુઃ દધૌ= (અને) રઘુ ધારણ કરતો હતો. દ્વિ=યોગ્ય છે કે, ઘટે છે કે. પ્રજાનામ્ અર્થઃ પ્રજાર્થઃ પ્રજાર્થસ્ય સાધનમ્ પ્રજાર્થસાધનમ્-તસ્મિન્-પ્રજાર્થસાધને =પ્રજાના દિતને માટે. તૌ=રઘુ તથા ઈન્દ્ર એકે. પર્યાયેણ (અનુક્રમે) ઉઘટે (ઉગામેલા અગર સંજ્ઞ કરેલા) કાર્મુકે (ધનુષ્યો) યામ્યામ્ તૌ-પર્યાયોઘતકાર્મુકૌ=અનુક્રમે જેમણે ધનુષ્ય સંજ્ઞ કર્યા હતા અગર ઉગામ્યા હતા એવા (ઈન્દ્ર તથા રઘુ).

અર્થ—(શરદ્ફલ ખેસવાથી) ઈન્દ્ર પોતાના મેઘ ધનુષ્યને પાછું ખેંચી લેતો હતો; અને રઘુ વિજય આપે એવા (પોતાના) ધનુષ્યને ધારણ કરતો હતો.

આ પ્રમાણે જેમણે અનુક્રમે ધનુષ્ય ઉગામ્યા હતા, અગર સજ્જ કર્યા હતા, એવા ઇંદ્ર અને રઘુ બેઉ પ્રજાના અર્થની સાધનામાં હતા—એટલે ઇંદ્રે વરસાદ માટે ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું, અને રઘુએ વિજય અગર પ્રજાને ભયરહિત કરવા માટે ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું.

પુણ્ડરીકાતપત્રસ્તં, વિકસત્કાશચામરઃ ।

ઋતુર્વિદમ્બયામાસ, ન પુનઃ પ્રાપ તચ્છ્રિયમ્ ॥ ૧૭ ॥

૫૬૨છેદ—પુણ્ડરીકં=કમળ. પુણ્ડરીકં એવ આતપત્રં यस્ય સઃ પુણ્ડરીકાતપત્રઃ=કમળનું જેને છત્ર છે એવી (રતુ). વિકસન્તિ કાશાનિ (કાશપુષ્પો) એવ ચામરાણિ यस્ય સઃ વિકસત્કાશચામરઃ=ખીલેલા કાશ નામના પુષ્પો તો જેના ચામર જેવા હતા એવી (રતુ), ઋતુઃ=શરદ્ રતુ. તમ્ વિદમ્બયામાસ=તે રઘુનું અનુકરણ કરતી હતી. પુનઃ=તોપણ. તસ્ય શ્રીઃ તત્છ્રીઃ તામ્ તચ્છ્રિયમ્=તેની (રઘુની) શોભાને. ન પ્રાપ=પ્રાપ્ત કરી નહીં.

અર્થ—કમળનું જેને છત્ર છે અને ખીલેલાં કાશ નામના પુષ્પોનું જેને ચામર છે એવી શરદ્ રતુ, રઘુનું અનુકરણ કરતી હતી; તોપણ તે રતુ રઘુની શોભાને પામી નહીં. તાત્પર્ય—રઘુની શોભા શરદ્ રતુની શોભા કરતાં પણ વધારે હતી.

પ્રસાદસુમુખે તસ્મિન્-ચન્દ્રે ચ વિશદપ્રભે ।

તદા ચક્ષુષ્મતાં પ્રીતિ-રાસીત્સમરસા દ્વયોઃ ॥ ૧૮ ॥

૫૬૨છેદ—પ્રસાદેન સુમુખઃ પ્રસાદસુમુખઃ-તસ્મિન્-પ્રસાદસુમુખે-તસ્મિન્ પ્રસાદસુમુખે=પ્રસન્નતાથી જેનું મુખ સાફ હતું એવા રઘુમાં. ચન્દ્રે ચ=અને ચંદ્રમાં. વિશદા (નિર્મળ) પ્રભા यस્ય સઃ વિશદપ્રભઃ તસ્મિન્-વિશદપ્રભે=નિર્મળ કાન્તિવાળા (ચંદ્ર)માં. તદા=તે વખતે. દ્વયોઃ=રઘુ તથા ચંદ્ર બેઉના પ્રત્યે. ચક્ષુઃ સ્તઃ યેષામ્ ચક્ષુષ્મન્તઃ તેષામ્ ચક્ષુષ્મતાં=જેને આંખો છે તેવાઓનો. પ્રીતિઃ=અનુ-રાગઃ=પ્રેમ. સમરસઃ યસ્યાઃ સા સમરસા=સમરસવાદા=સરખા રસવાળી. આસીત્-થઇ.

અર્થ—તે વખતે પ્રસન્નતાથી જેનું મુખ સાફ હતું એવા રઘુમાં—રઘુપ્રત્યે, તથા નિર્મળ કાન્તિવાળા ચંદ્રમાં—ચંદ્રપ્રત્યે, આ પ્રમાણે રઘુ તથા ચંદ્ર બેઉ પ્રત્યે—નેત્રોવાળા (માણસો) ની પ્રીતિ સરખા સ્વાદ વાળી બની. તાત્પર્ય—જે બેઈ શક્તા હતા તેમને રઘુ તથા ચંદ્ર બેઉમાં બેવાનો સરખો રસ પડ્યો.

હંસશ્રેણીષુ તારાસુ, કુમદત્સુ ચ વારિષુ ।

વિભૂતયસ્તદીયાનાં, પર્યસ્તા યશસામિવ ॥ ૧૯ ॥

૫૬૨છેદ—હંસાનાં શ્રેણ્યઃ હંસશ્રેણ્યઃ તાસુ-હંસશ્રેણીષુ=હંસોની હારોમાં.

તારાસુ=નક્ષત્રેષુ=તારાઓમાં. કુમુદાનિ સન્તિ યેષુ તાનિ કુમુદવન્તિ-તેષુ-કુમુદ્વત્સુ-કુમુદ્વત્સુ વારિષુ=જેમાં કમળ ઉઘ્યાં છે એવા જળોમાં. ચ=અને. તસ્ય હમાનિ (આ યશ) તદીયાનિ-તેષામ્-તદીયાનામ્=તે રઘુના. તદીયાનામ્ યશસામ્=તે રઘુના યશોની. વિભૂતયઃ=સંપત્તિઓ. પર્યસ્તાઃ દિશઃ=પ્રસારિતાઃ દિશઃ=બધેદેશાણી ન હોય.

અર્થ—હંસોની પંક્તિઓમાં, (આકાશના) તારાઓમાં, અને જેમાં કમળ ઉઘ્યાં છે એવા જળોમાં, તે રઘુના યશોની સંપત્તિઓ બધેદેશાણી ન હોય (તેમ જણાતું હતું). તાત્પર્ય—તે ત્રણેને શોભા આપનાર બધે રઘુના યશોની સંપત્તિઓ હોય, તેમ જણાતું હતું. (રઘુના યશોની સંપત્તિની અધીકતાનું આ સૂચન છે).

इक्षुच्छायनिषादिन्यस-तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्घातं, शालिगोप्यो जगुर्ग्रहः ॥ २० ॥

પદ્મછેદ—ઇક્ષુણામ્ છાયા ઇક્ષુચ્છાયં-ઇક્ષુચ્છાયે નિષાદિન્યઃ ઇક્ષુચ્છાયનિ-ષાદિન્યઃ=શેરડીની છાયામાં બેઠેલી. શાલીન ગોપાયન્તિ इति શાલિગોપ્યઃ=ડાંગરને સાચવનારી સ્ત્રીઓ. તસ્ય ગોપ્તુઃ (ગોપાયતિ इतिગોપ્તા તસ્ય ગોપ્તુઃ)=તસ્ય રક્ષકસ્ય રઘોઃ=રઘુ કે જે પ્રજાનો પાલક હતો તેના. ગુણાનામ્ ઉદયઃ યસ્મિન્ તત્-ગુણોદયમં-ગુણોદયમ્ યશઃ=જેમાં ગુણોનો ઉદય છે એવા યશ. કુમારાત આ इति આકુમારમ્ કથાયાઃ ઉદ્ઘાતઃ (આરંભ) કથોદ્ઘાતઃ-આકુમારમ્ કથોદ્ઘાતઃ યસ્ય તત્ આકુમારકથોદ્ઘાતં-આકુમારકથોદ્ઘાતં યશઃ=કુમાર અવસ્થાથી કથાનો એટલે પ્રાક્રમનો જેમાં આરંભ છે એવા યશને. જગુઃ=ગાતી હતી.

અર્થ—પ્રજાના પાલક રઘુના, ગુણોનો જેમાં ઉદય છે એવા, તથા કુમાર અવસ્થાથી થએલા પ્રાક્રમ સંબંધી જેમાં વાતો છે-એવા યશને, ડાંગરને સાચવનારી સ્ત્રીઓ, જેઓ શેરડીની છાયામાં બેઠી હતી, તેઓ ગાતી હતી.

प्रससादोदयादंभः, कुंभयोनेर्महौजसः ।

रघोरभिभवार्शकि, चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

પદ્મછેદ—મહત્ ઓજઃ યસ્ય સઃ મહૌજાઃ તસ્ય મહૌજસઃ=મહાન્ પરાક્રમવાળા (અગસ્ત્યર્ષિ) ના. કુમ્ભઃ યોનિઃ (સંભવઃ) યસ્ય સઃ કુમ્ભયોનિઃ તસ્ય કુમ્ભયોનેઃ=અગસ્ત્યના, ઉદયાત્=ઉદય થયાથી. અમ્ભઃ (જળ) પ્રસસાદ=જળ નિર્મળ થયું હતું. (મહૌજસઃ) રઘોઃ (ઉદયાત્)=મહાન્ પરાક્રમવાળા રઘુના (ઉદયથી). દ્વિષતાં મનઃ=દુશ્મનોના મન, અભિભવં આશક્ષતે इति અભિભવાશક્તિ-અભિભવાશક્તિ મનઃ=પરાજયની શંકાવાળાં મન. ચુક્ષુભે=ડોળાં થયાં અગર ક્ષોભ પામ્યાં.

અર્થ—જેમ મહાન્ પરાક્રમવાળા અગસ્ત્ય મુનીના ઉદયથી, જળ નિર્મળ થતું હતું, તેમ મહાન્ પરાક્રમવાળા રઘુના ઉદયથી, પરાજયની શંકાવાળા શત્રુઓનાં મન ડોળાં થતાં હતાં-ક્ષોભ પામતાં હતાં.

મદોદગ્રાઃ કકુઅન્તઃ, સરિતાં કૂલમુદ્રુજાઃ ।

લીલાઁલમનુપ્રાપુર્-મહોક્ષાસ્તસ્ય વિક્રમમ્ ॥૨૨॥

૫૬છેઠ-મદેન ઉદગ્રાઃ મદોદગ્રાઃ=મદથી ઉદ્ધત થએલા. કકુદ્ (ખાંધ) પશામ્ અસ્તિ इति કકુઅન્તઃ=ખાંધવાળા સરિતામ્=નદીઓના. કૂલાનિ (કાંઠા) ઉદ્રુજન્તિ (ઉખેડે છે) इति કૂલમુદ્રુજાઃ=નદીઓના કાંઠા ઉખેડતા. મહાન્તશ્ચતે ઉક્ષાણશ્ચઃ (મુળ શબ્દ ઉક્ષન્=ખળદ) મહોક્ષાઃ=મોટા ખળદો-સાંઢો. તસ્ય લીલાયામ્ ઁલમ્ લીલા-ઁલમ્ લીલાઁલમ્ વિક્રમમ્=શીલાના ખેલ જેવા ખળને, એટલે જેવા તેવા ખળને અનુપ્રાપુઃ=અનુકરણ કરતા હતા.

અર્થ-મદથી ઉદ્ધત થએલા, મોટી ખાંધવાળા, તથા નદીઓના કાંઠાને ઉખેડી નાખતાં મોટા ખળદો-સાંઢાઓ, રઘુના લોલાના ખેલ જેવા સામાન્ય ખળનુંજ અનુકરણ કરતા હતા. તાત્પર્ય મોટા સાંઢાઓનું ખળ પણ રઘુના ખળ પાસે કોઈ હિસાબમાં નહોતું.

પ્રસવૈઃ સપ્તર્ણાનાં, મદગન્ધિભિરાહતાઃ ।

અસૂયયેવ તન્નાગાઃ, સપ્તર્થેવ પ્રસુસ્રુવુઃ ॥૨૩॥

૫૬છેઠ-મદસ્ય इव ગન્ધઃ યેવામ્ તે મદગન્ધયઃ તૈઃ મદગન્ધિભિઃ-મદગન્ધિભિઃ પ્રસવૈઃ=મદના સરખી જેની ગંધ છે એવા પુષ્પોથી-પુષ્પો. વડે. સપ્તર્ણાનાં=સાદડ નામના વૃક્ષના આહતાઃ=હણાએલા (હાથીઓ). તસ્ય નાગાઃ તન્નાગાઃ=તે રઘુના હાથીઓ. અસૂયયા इव=જાણે ઉર્ખ્યાથી. સપ્તર્થા ષવઃ=સાતે પ્રકારે. પ્રસુસ્રુવુઃ=મદને વરસાવતા હતા.

અર્થ-સાદડ નામના વૃક્ષનાં મદના સરખી ગંધવાળા પુષ્પોથી હણાતા અગર મરાતા, તે રઘુના હાથીઓ, જાણે ઇખ્યોને લીધે, સાતે ઠેકાણેથી મદ વરસાવતા હતા. મદ વરસાવતા હતા.

સરિતઃ કુર્વતી ગાઘાઃ પથશ્ચાશ્વાનકર્દમાન્ ।

યાત્રાયૈ નોદયામાસ, તં શક્તેઃ પ્રથમં શરત્ ॥ ૨૪ ॥

૫૬છેઠ-સરિતઃ=નદીઓને. ગાઘાઃ સુખેથી તરી શકાય એવી. કરોતિ इति કુર્વતી=કરતી એવી શરત્=શરદ્ વથઃ ચ કુર્વતી=અને રસ્તાઓને કરતી અશ્વાનાઃ (શુષ્ક, સુકાઈ ગયા છે), કર્દમાઃ (કાદવ) યેષુ તે અશ્વાન-કર્દમાઃ તાન્ શશ્વાનકર્દમાન્=જેમાં કાદવ સુકાઈ ગયો છે એવા (રસ્તા)ને. શક્તેઃ-ઉત્સાહશક્તેઃ તં પ્રથમં=ઉત્સાહ શક્તિમાં તે રઘુ કે જે પહેલો છે તેને. યાત્રાયૈ=દળદયાત્રાયૈ=વેરો ઉધરાવવા માટે બહાર ફરવા સાર. નોદયામાસ=પ્રેરયા-માસ=પ્રેરતી હતી, સજ્જ થવાની ભલામણ કરતી હતી.

અર્થ-શરદ્ઋતુ નદીઓને તરિ શકાય એવી કરતી હતી એટલે નદી-ઓનાં જળ ઉતરી શકાય એમાં શરદ્ઋતુમાં થયાં હતાં. અને રસ્તાઓને-

માર્ગેને સુકાઇ ગએલા કાઠવવાળો એટલે ચોખ્ખા કરતી હતી; અને ઉત્સાહ શક્તિમાં પ્રથમ એવા રઘુને, વેરા ઉધરાવવા માટે બહાર ફરવા જવાની પ્રેરણા કરતી હતી એટલે લશ્કર લઈને હવે (શરદ રતુમાં) વેરા ઉધરાવવા બહાર જઈ શકાય એવું થયું હતું.

તસ્મૈ સમ્યગ્ધુતો વહ્નિર્-વાજિનીરાજનાવિધૌ ।

પ્રદક્ષિનાર્ચિવ્યાજેન, હસ્તેનેવ જયં દદૌ ॥ ૨૫ ॥

પદ્મછેદ—તસ્મૈ=રઘુને. વાજીનામ્ નીરાજના વિધિઃ વાજિનીરાજનાવિધિઃ તસ્મિન્ વાજિનીરાજનાવિધૌ=ઘોડાઓના સુખ માટે ‘નિરાજના’ નામની વિધિ અમર હોમ કરવામાં આવે છે તે વિધિમાં. સમ્યગ્વિધિષ્વત્ હુતઃ-સમ્યગ્ધુતઃ સમ્યગ્ધુતઃ વહ્નિઃ= સારી રીતે હોમેલો અગ્નિ. પ્રદક્ષિણં (જમણી તરફ) અર્ચિઃ (જવાળા) પ્રદક્ષિનાર્ચિઃ તસ્યાઃ વ્યાજઃ (બહાનું) પ્રદક્ષિનાર્ચિવ્યાજેન તેન પ્રદક્ષિનાર્ચિવ્યાજેન=જમણી તરફ જવાળાજવાળા બહાનાથી-બહાના વડે-તાપ્તર્થ શુભ શુકન વડે. હસ્તેન હવ=મણે હાથોહાથ. જયં દદૌ=જય આપતો હતો.

અર્થ—ઘોડાની સુખશાંતી માટે કરવામાં આવતી ‘નિરાજના’ નામની ક્રિયામાં, સારી રીતે હોમ-સામગ્રી-પામેલો અગ્નિ, જમણી તરફની પોતાના જવાળાના રૂડા બહાનાથી-રૂડા શુકનથી, તે રઘુરાજને મણે હાથોહાથ વિજય આપતો હોય તેમ જણાતો હતો.

સ ગુપ્તમૂલપ્રત્યન્તઃ, શુદ્ધપાર્ણિરયાન્વિતઃ ।

ષટ્કવિધં વલમાદાય, પ્રતસ્યે દિગ્ગિગીષયા ॥ ૨૬ ॥

પદ્મછેદ—મૂલં=રાજધાની. પ્રત્યન્તઃ=દેશનો સિમાડો. મૂલઞ્ચ પ્રત્યન્તઞ્ચ મૂલ-પ્રત્યન્તૌ-ગુપ્તૌ (રક્ષાએલા છે) यस્ય સઃ ગુપ્તમૂલપ્રત્યન્તઃ=જેની રાજધાની તથા રાજધાની (આસપાસ) નો પ્રાન્ત રક્ષણ કરાએલા છે એવો તે રઘુ. સઃ=તે. શુદ્ધૌ પાર્ણી (પડખાં-ખેડ બાળુ) यस્ય સઃ શુદ્ધપાર્ણિઃ=જેના ખેડ પડખાં અગર ખેડ બાળુ શદ્ધ છે એવો (રઘુ). અયેન (સારા ભાગ્યથી) અન્વિતઃ (યુક્ત) અયાન્વિતઃ=સારા ભાગ્યવાળો તે રઘુ. ષટ્કવિધા यस્ય તત-ષટ્કવિધં-ષટ્કવિધં વલં=છ પ્રકારના લશ્કરને. આદાય=લઇને. પ્રયાણુ કયુ. પ્રતસ્યે=નિકળ્યો, જેતુમ્ હચ્છા-જિગીષા. દિશામ્ જિગીષા દિગ્ગિગીષા ત યા દિગ્ગિગીષયા=દિશાઓને જીતવાની ઇચ્છા વડે.

અર્થ—જેની રાજ્યધાની તથા રાજ્યધાનીની આસપાસનો પ્રાંત રક્ષાએલો હતો, તથા જેનાં ખેડ પડખાં ચોખ્ખાં હતાં-એટલે નિર્ભય હતાં, તથા જે રૂડા ભાગ્યવાળો હતો તે રઘુરાજ, છ પ્રકારના લશ્કરને લઇને, દિશાઓ જીતવાની ઇચ્છાથી નીકળ્યો-પ્રયાણુ કર્યું.

અવાકિરનવયોવૃદ્ધાસ્-તં લાજૈઃ પૌરયોષિતઃ ।

પૃષ્ઠૈર્મન્દરોદ્ભૂતૈઃ, ક્ષીરોર્મયં ઇવાચ્યુતમ્ ॥ ૨૭ ॥

૫૬૨છેઃ—વયસા વૃદ્ધાઃ વયોવૃદ્ધાઃ=૫૨ડી. પુરે મવાઃ પૌત્રઃ તેવામ્ યોષિતઃ (સ્ત્રીઓ) પૌરયોષિતઃ=નગરની સ્ત્રીઓ તમ્=૨ધુને. લાજૈઃ=આચારેણ લાજૈઃ=વિવેક પ્રમાણે ડાંગરથી, અગર ચોખાથી. અવાકિરન=પર્યુક્ષિપન=વધાવતી હતી. ક્ષીરસ્ય હર્મયઃ ક્ષીરોર્મયઃ=ક્ષીર સાગરના મોળાંઓ-તરંગો. ચંદ્રેણ ઉદ્ધતાઃ મન્દરોદ્ધતાઃ તૈઃ મન્દરોદ્ધૃતૈઃ=મંદરાચળ નામના પર્વતથી ઉડાડેલા. પૃથતૈઃ=ખિંદુઓને વડે. અચ્યુતમ્ હવ=જેમવિષ્ણુને (વધાવે છે તેમ).

અર્થ—ક્ષીરસાગરમાં ઉત્પન્ન થએલાં મોળાંઓ-તરંગો, જેમ મંદરાચળથી ઉડાડેલાં જળના ખિંદુઓ-(છાંટાઓ) વડે વિષ્ણુને વધાવે છે; તેમ નગરની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, (વિવેક સૂચવવાને માટે) ડાંગરથી અગર ચોખાથી, તેરધુ રાબને (પ્રયાણ કાળે વધાવતી હતી.

સ યયૌ પ્રથમં પ્રાચીં, તુલ્યઃ પ્રાચીનવર્હિષા ।

અહિતાનનિલોદ્ધૃતૈસ-તર્જયન્નિવ કેતુભિઃ ॥ ૨૮ ॥

૫૬૨છેઃ—સઃ પ્રાચીનવર્હિષા તુલ્યઃ=સઃ દુન્દ્રેણ તુલ્યઃ=ઈંદ્રના જેવા તે ૨ધુરાબ. પ્રથમં પ્રાચીં યયૌ=પ્રથમ પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યો. ન હિતાઃ इति અહિતાઃ તાન અહિતાન=શત્રુઓને. તર્જયન્ હવ=મર્ત્સયન્ હવ=મળે તિરસ્કારતો હોય. અનિલેન ઉદ્ધતાઃ અનિલોદ્ધૃતાઃ તૈ અનિલોદ્ધૃતૈઃ=અનુકુલવાતેનોદ્ધૃતૈઃ=અનુકુળ પવનથી ઉડાડેલી (ધ્વજઓ) થી. કેતુભિઃ==ધ્વજઓ વડે.

અર્થ—પવનથી ઉડતી ધ્વજઓવડે જાણે, શત્રુઓનો તિરસ્કાર કરતી હોય, તે પ્રમાણે ઇંદ્ર સરખો (શોભતો) તે ૨ધુરાબ, પ્રથમ (તો) પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યો.

રજોભિઃ સ્યન્દનોદ્ધૃતૈર્-ગજૈશ્ચ ઘનસંનિભૈઃ ।

ભુવસ્તલમિવ વ્યોમ, કુર્વન્વ્યોમેવ ભૂતલમ્ ॥ ૨૯ ॥

૫૬૨છેઃ—સ્યન્દનઃ ઉદ્ધૃતાનિ સ્યન્દનોદ્ધૃતાનિ-તૈઃ રજોભિઃ=રથોથી ઉડાડેલી રજોવડે-ધૂળ વડે. ચ=તથા. ઘનૈઃ સંનિભાઃ (સમાન) ઘનસંનિભાઃ તૈઃ ઘનસંનિભૈઃ=વાહણાં સરખા (હાથીઓ) વડે. ગજૈઃ=હાથીઓ વડે. ભુવઃ તલં=પૃથ્વીના તળીઆને વ્યોમ કુર્વન્ હવ=મળે આકાશને બનાવતો હોય તેમ. વ્યોમ= આકાશ ભૂવઃ તલં ભૂતલમ્-ભૂતલં કુર્વન્ હવ=મળે પૃથ્વીનું તળીયું જાણે બનાવતો હોય તેમ.

અર્થ—રથોથી ઉડાડેલી ધૂળવડે, અને વાહણાં સરખા મોટા હાથીઓવડે, આકાશને જાણે પૃથ્વીનું તળીયું બનાવતું હોય, અને પૃથ્વીના તળીઆને જાણે આકાશ બનાવતું હોય, તેમ (લક્ષકર ચાલ્યું જતું હતું). તાત્પર્ય—ધૂળ ઉંચે આકાશમાં ઉડવાથી, ત્યાં પૃથ્વી જેવું જણાતું હતું, અને વાહણાં જેવા મોટા હાથીઓ પૃથ્વી ઉપર ચાલવાથી, પૃથ્વી આકાશરૂપે બની હતી.

પ્રતાપોઽગ્રે તતઃ શબ્દઃ, પરાગસ્તદનન્તરમ્ ।

યયૌ પશ્ચાદ્રથાદીતિ, ચતુઃ સ્કન્ધેવ સા ચમૂઃ ॥ ૩૦ ॥

૫૬૨છેદ—અગ્રે પ્રતાપઃ=આગળ કીર્તિ, પ્રથમ ભાગમાં કીર્તિ, યશ. તતઃ શબ્દઃ (સેનાકલકલઃ)=તેના પછી સેનાનો ઘોંઘાટ. તસ્ય અનન્તરં તદનન્તરમ્=તેના પછી. પરાગઃ=ધૂલિઃ-ધુળ. પશ્ચાત્ રથાદિ રથાશ્વાદિકં ચતુરંગ્મ્ બલમ્=રથ ઘોડા વીગેરેનું ચતુરંગી સૈન્ય. इति=એ પ્રમાણે. ચત્વારઃ સ્કન્ધાઃ યસ્યાઃ સા-ચતુસ્કન્ધા=ચતુર્વ્યૂહા=ચાર વ્યુહવાળુ. इव સા ચમૂઃ યયૌ=તે લશ્કર જતું હતું.

અર્થ—લશ્કર પહોંચતું તે પહેલાં તેો રઘુ રાજાની કીર્તિ અગર યશ; (ચાલતો હતો). તે પછી (બીજા ભાગમાં) સેનાનો ઘોંઘાટ, તે પછી (ત્રીજા ભાગમાં) નરી ધુળ ઉડતી હતી અને પછી (ચોથા ભાગમાં) રથ ઘોડા વીગેરે, આ પ્રમાણે ચાર વ્યુહ વાળું લશ્કર ચાલ્યું જતું હતું.

મરુપૃષ્ઠાન્યુદંભાસિ. નાવ્યાઃ સુપ્રતરા નદીઃ ।

વિપિનાનિ પ્રકાશાનિ, શક્તિમત્ત્વાચ્ચકાર સઃ ॥ ૩૧ ॥

૫૬૨છેદ—સઃ તે રઘુ=શક્તિઃ અસ્તિ અસ્ય હિ શક્તિમાન્ શક્તિમતઃ ભાવઃ-શક્તિમત્ત્વં તસ્માત્-શક્તિમત્ત્વાત્=સામર્થ્યથી, બળથી, સત્તાથી. ચકાર=કરતો હતો. મરોઃ પૃષ્ઠાનિ મરુપૃષ્ઠાનિ તાનિ મરુપૃષ્ઠાનિ-નિર્જલસ્થાનાનિ=જળવિનાના સ્થાનોને. ઉત્ (અધિકં) જલં યેષુ તાનિ ઉદંભાસિ=ઉદ્ભૂતજ્વલાનિ=ધણાં જળવાળાં (સ્થાનો). નૌભિઃ તાર્યાઃ નાવ્યાઃ-નાવ્યાઃ નદીઃ=વડાણની મહદથી ઉતરી શકાય એવી નદીઓને. સુખેન પ્રતરાઃ સુપ્રતરાઃ=સુખથી ઉતરી શકાય એવી. વિપિનાનિ=અરણ્યાનિ=ઘાટાં વનોને. પ્રકાશાનિ=નિર્વૃક્ષાણિ=પ્રકાશવાળાં એટલે ખુલ્લાં ધણાં વૃક્ષોને કાપી નાંખવાથી પ્રકાશવાળાં.

અર્થ—તે રઘુ રાજા (પોતાના) સામર્થ્યથી, બળ વિનાના સ્થાનોને જળ વાળાં કરતો હતો. (એટલે જ્યાં તેનું લશ્કર સુકામ કરતું, ત્યાં પાણીના વપરાશથી કીચડ થતો હતો). વડાણની મહદથી ઉતરી શકાય એવી (ઉંડી) નદીઓને, સુખેથી ઉતરી શકાય તેવી બનાવતો હતો; (લશ્કરના પાણીના વપરાશથી, નદીમાંથી ઘણું પાણી ખપી જતું હતું); અને ઘાટાં મોટાં મોટાં વનોને, પ્રકાશવાળાં કરતો હતો (એટલે લશ્કરને જોઈતા બળતણ વિગેરેના ઉપયોગથી, ઘણાં વૃક્ષો કપાઈ જતાં હતાં; તેથી અંધકારનો નાશ થતો હતો).

સ સેનાં મહર્તીં કર્ષન, પૂર્વસાગરગામિનીમ્ ।

વર્મા હરજટાન્ન્રષ્ટાં, ગજામિવ ભગીરથઃ ॥ ૩૨ ॥

૫૬૨છેદ—પૂર્વસાગરં ગચ્છતિ इति પૂર્વસાગરગામિની તામ્ પૂર્વસાગરગામિનીમ્=પૂર્વસાગર તરફ જતી. મહર્તીં સેનાં=મોટી સેનાને. કર્ષતિ इति કર્ષન-કર્ષન

સઃ=લઈ જતો એવો તે રધુ. જમી=શોભતો હતો. હરસ્ય જટાઃ હરજટાઃ હરજટામ્બઃ
બ્રષ્ટા હર જટાબ્રષ્ટા, તામ્ હરજટાબ્રષ્ટાં-હરજટાબ્રષ્ટાં ગંગામ્=સદાશિવની જટામાંથી
પડેલી ગંગાને. ભગીરથઃ હ્રવ=જેમ ભગીરથ રાજા.

અર્થ—સદાશિવની જટામાંથી પડેલી ગંગાને લઈ જતો, ભગીરથ જે
પ્રકારે શોભતો હતો તે; પ્રકારે પૂર્વ સાગર તરફ જતી મોટી સેનાને લઈ
જતો રધુ રાજા શોભતો હતો.

ત્યાજિતઃ ફલમુત્પાતૈર્, મગ્નૈશ્ચ બહુધા નૃપૈઃ ।

તસ્યાસીદુલ્બળો માર્ગઃ, પાદપૈરિવ દન્તિનઃ ॥ ૩૩ ॥

પદ્મછેદ—ફલમ્ ત્યાજિતૈઃ=ફળને તમવી દીધેલા-એટલે જેમણે વિજયની આશા
છોડી દીધી હતી એવા (રાજાઓ)થી. ઉત્પાતૈઃ=ઉખડી ગયેલા, પદ્મબ્રષ્ટ થયેલા
(રાજાઓથી)થી. બહુધા મગ્નૈઃ મ્ગ=અને ધણીવાર રણમાં હારી ગયેલા (રાજાઓ)થી.
નૃપૈઃ=રાજાઓથી. તસ્ય રઘોઃ માર્ગઃ=તે રધુનો માર્ગ. ઉલ્બળઃ આસીત્=પ્રકાશવાળો
હતો. યથા ફલમ્ ત્યાજિતૈઃ ઉત્પાતૈઃ બહુધા મગ્નૈશ્ચ પાદપૈઃ દન્તિનઃ માર્ગઃ
[ઉલ્બળઃ આસીત્. પાદૈઃ પિબન્તિ ઇતિ પાદપાઃ] તૈઃ પાદપૈઃ=વૃક્ષોથી. હ્રવ=જેમ.
દન્તૌ સ્તઃ અસ્ય ઇતિ દન્તી-તસ્ય દન્તિનઃ=હાથીનો.

અર્થ—(ઘાડાં વનમાં) વૃક્ષોનાં ફળ તોડી નાંખવાથી, તથાવૃક્ષોનાં પાંદડાં
અને ડાળીઓ વિગેરે તોડી પાડવાથી, જેમ હાથીનો રસ્તો પ્રકાશ વાળો થાય છે;
તેમ જેમણે વિજયની આશા છોડી દીધી હતી એવા, તથા જેઓ પદ્મબ્રષ્ટ થયા
હતા, તથા હારી ગયા હતા; એવા રાજાઓ વડે, તે રધુનો માર્ગ પ્રકાશવાળો
હતો-વિઘ્ન રહિત હતો-વિજય સૂચવતો હતો.

પૌરસ્ત્યાનેવમાક્રામંસ્-તાંસ્તાઞ્જનપદાઞ્જયી ।

પ્રાપ્ત તાલીવનશ્યામ-મુપકળ્ઠં મહોદધેઃ ॥ ૩૪ ॥

પદ્મછેદ—પદ્મમ્=આ પ્રકારે. જયઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ જયી=જેને જય છે
એવો રધુ. પુરઃ મધ્યાઃ પૌરસ્ત્યા તાન પૌરસ્ત્યાન=પૂર્વ દિશામાં આવેલા. તાન તાન
જનપદાન=તે તે દેશોને. આક્રામતિ ઇતિ આક્રામન=દબાવતો અગર જીતતો. તાલીનામ્
વનં તાલીવનં-તાલીવનેન શ્યામમ્ તાલીવનશ્યામમ્ તત્=તાડના વન જેવો શ્યામ
[કાંઠો]. મહાંશ્રાસૌ ઉદધિશ્ચ મહોદધિઃ તસ્ય મહોદધેઃ=મહાસાગરના. કળ્ઠસ્ય
સમીપે ઉપકળ્ઠં કાંઠા પાસે. પ્રાપ્ત= પહોંચ્યો, આવ્યો.

અર્થ—આ પ્રકારે પૂર્વ દિશામાં આવેલા તમામ દેશોને દબાવતો
દબાવતો તે વિજયી (રાજા રધુ), તાડના વનોથી શ્યામ દેખાતા મહા-
સાગરના કાંઠા પાસે આવ્યો-પહોંચ્યો.

અનમ્રાણાં સમુદ્ધર્તુસ્-તસ્માત્સિન્ધુરયાદિવ ।

આત્મા સંરક્ષિતઃ સુહૃદ્વૃત્તિમાશ્રિત્ય વૈતસીષ ॥ ૩૫ ॥

૫૬૨છેદ—ન ત્રાઃ: इति अनत्राः: तेषाम् अनत्राणां (कर्मणि षष्ठी)=ઉદ્ધત રાજાઓને. समुद्धरति इति समुद्धर्ता तस्मात् समुद्धर्तुः ઉખેડી નાંખનારથી. समुद्धर्तुः तस्मात्=ઉખેડી નાંખનાર તે રઘુથી. सिंधोः (सिंधु नदीना) रयः (वेग) सिंधुरयः, तस्मात् सिंधुरयात्=સિંધુ નદીના વેગથી. (નેતર) इव=જેમ. सुहृदः=સુહૃદેશના રાજાઓથી. आत्मा संरक्षितः =આત્મા રક્ષાયો, જીવ બચાવ્યો. वेतसः (नेतरनुं) इयं वेतसी ताम् वेतसीम् वेतसीम् वृत्तिम्=નેતરના જેવું કાર્ય-રીત. आश्रित्य=આશરો લઈને, અનુકરણ કરીને.

અર્થ—સિંધુ નદીના વેગથી નેતરો જેમ (નમીને) બચી બચ છે તેવી રીતે, અગર તેવા કાર્યનો આશ્રય લઈને, અગર તેવા નમી પડવાના કાર્યનું અનુકરણ કરીને, સુહૃદેશના રાજાઓએ, ઉદ્ધત પુરૂષોને ઉખેડી નાંખે એવા રઘુ રાજાથી, પોતાનો આત્મા (જીવ) બચાવ્યો.

वङ्गानुत्खाय तरसा, नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान्, गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ૩૬ ॥

૫૬૨છેદ—સઃ નેતાઃ તે (રઘુ) નાયક (નયતિ इति નેતા). नाः (वडाणो) एव साधनैः उद्यताः (तत्पर थએલા) नौसाधनोद्यताः तान्-नौसाधनोद्यतान्=વડાણુ-રૂપી સાધનથી (લડવાને) તૈયાર થએલા (અંગાણીઓ)ને. वङ्गान्=અંગાણીઓને, उत्खाय=ઉખેડીને. तरसा=बलेन=બળથી. गङ्गायाः स्रोतांसि-गङ्गास्रोतांसि तेषाम् गङ्गास्रोतसाम्.-गङ्गास्रोतसाम् अन्तराः (द्वीपाः)-गंगास्रोतोऽन्तराः तेषु गङ्गा-स्रोतोऽन्तरेषु=ગંગાના પ્રવાહના વચમાં આવેલા બેટોમાં. जयस्य स्तम्भाः जयस्तम्भाः तान् जयस्तम्भान्=विजय स्थंभोने. निचखान=स्थापतो હતો, રાપતો હતો.

અર્થ—આ પ્રમાણે લશ્કરનો નાયક અનેલો તે રઘુરાજ, વડાણુ રૂપી સાધનથી લડવાને તૈયાર થએલા અંગાણીઓને, (પોતાના) બળથી ઉખેડી નાંખીને-હરાવી દેઈને, ગંગાના પ્રવાહના બેટોમાં, વિજય સ્થંભોને સ્થાપતો હતો-રાપતો હતો.

आपादपञ्चप्रणताः, कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्धयामासु-स्तत्वातप्रतिरोपिताः ॥ ૩૭ ॥

૫૬૨છેદ—पादः एव पञ्चम् पादपञ्चम्-पादपञ्चात् आ इति आपादपञ्च-आपादपञ्चं प्रणताः आपादपञ्चप्रणताः=ચરણાવિંદ સૂધી નમતા એવા. आदौ उत्खाताः पञ्चात् प्रतिरोपिताः उत्खातप्रतिरोपिताः=पूर्वम् उद्धृताः अपि पञ्चात्स्थापिताः ते वङ्गाः=પ્રથમ ૫૬૨છે કરેલા અને પછીથી પાછા ગાદી ઉપર બેસાડેલા. ते=તેઓ. कलमाः इव=अंगरना छोडनी भाइक. रघुम्=रघुने. फलैः=धनैः=संवर्धयामी. संवर्धयामासुः=वधारता होता अथवा वधावता होता.

અર્થ—પ્રથમ પદ્મબ્રહ્મ કરેલા, તથા પાછળથી ગાદી ઉપર બેસાડેલા, અને ચરણાવિન્દ સૂધી નમતા તે બંગાળાના રાજાઓ, ડાંગરના છોડવાની માફક રધુને દ્રવ્યથી વધાવતા હતા—નજરાણું મૂકતા હતા.

સ તીર્ત્વા કપિશાં સૈન્યૈર્-બદ્ધદ્વિરદસેતુભિઃ ।

ઉત્કલાદર્શિતપથઃ, કલિઙ્ગાભિમુખો યયૌ ॥ ૩૮ ॥

પદ્મછેદ—સઃ=તે રધુ. બદ્ધાઃ દ્વિરદાઃ એવ સેતવઃ યૈઃ તાનિ-બદ્ધદ્વિરદસેતુનિ, તૈઃ બદ્ધદ્વિરદસેતુભિઃ=બાંધેલા એટલે એક હારમાં રાખેલા હાથીરૂપી સેતુ જેમાં છે. એવા (લશ્કરો)થી. સૈન્યૈઃ=સૈન્યથી, કપિશાં તીર્ત્વા=કપિશા નામની નદીને તરીને. ઉત્કલૈઃ (ઉત્કલદેશના રાજાઓથી) આદર્શિતઃ પંથાઃ યસ્ય સઃ ઉત્કલાદર્શિતપથઃ=ઉત્કલ દેશના રાજાઓએ જેને રસ્તો બતાવ્યો હતો એવો રધુ. કલિઙ્ગાનામ્ અભિમુખઃ કલિઙ્ગાભિમુખઃ=કલિંગદેશને સન્મુખ થએલો રધુ રાજા. યયૌ=ગયો, ચાલ્યો.

અર્થ—ઉત્કલ દેશના રાજાઓએ જેને રસ્તો બતાવ્યો હતો; તથા કલિંગ દેશને સન્મુખ થયો છે ‘એટલે કલિંગદેશ’ તરફ ચાલતો હતો તે—એવો રધુરાજા, એક હારમાં હાથીઓને રાખી, તેની સેતુ બનાવી—એવા હાથીવાળા લશ્કરથી, કપિશા નામની નદીને તરીને, આગળ ચાલ્યો—આગળ ગયો.

સ પ્રતાપં મહેન્દ્રસ્ય, મૂર્ધ્નિ તીક્ષ્ણં ન્યવેશયત્ ।

અંકુશં દ્વિરદસ્યેવ, યન્તા ગમ્ભીરવેદિનઃ ॥ ૩૯ ॥

પદ્મછેદ—સઃ=તે રધુ. મહેન્દ્રસ્ય મૂર્ધ્નિ=મહેન્દ્ર પર્વતના શીખર ઉપર. તીક્ષ્ણં પ્રતાપં=ઉન્નત પ્રતાપ અગર કીર્તિને. ન્યવેશયત્=નિશ્ચિતવાન=સ્થાપતો હતો. ઇવ=જેવી રીતે. યન્તા=ભાવત. ગમ્ભીરવેદિનઃ દ્વિરદસ્ય (મૂર્ધ્નિ)=“ત્વમેવાચ્છોજિત સ્નાવાનમાંસસ્ય કથનાદપિ । આત્માનં ચો ન જાનાતિ । સ સ્યાદ્ગમ્ભીરવેદિતા ” ગંભીર વેદિન જાતના હાથીના માથામાં અંકુશં=અંકુશને. ન્યવેશયત્=સ્થાપતો હતો.

અર્થ—(ગંભીર વેદિન જાતના હાથીને, સેજ સાજ જખમ અગર અંકુશ ના મારની ખખર પણ પડતી નથી છતાં) કેઈ (હુશીયાર) પાવન (ધણાજાનેરથી) એવા ગંભીર વેદિન જાતના હાથીના માથામાં અંકુશ સ્થાપે છે એટલે તેને વેદના થાય એવી રીતે અંકુશને પેસાડી દેછે; તેમ રધુ રાજાએ મહેન્દ્ર પર્વતની શીખર ઉપર, (પોતાનો) તીક્ષ્ણ પ્રતાપ અગર અમલ સ્થાપ્યો.

પ્રતિજગ્રાહ કાલિઙ્ગસુ-તમસૈર્ગજસાધનઃ ।

પક્ષચ્છેદોદયતં શક્રં, શિલાવર્ષીવ પર્વતઃ ॥ ૪૦ ॥

પદ્મછેદ—ગજાઃ સાધનાનિ યસ્ય સ ગજસાધનઃ=હાથીઓ રૂપી સાધનવાળો. કલિઙ્ગાનામ્ રાજા इति કાલિઙ્ગઃ=કલિંગ દેશનો રાજા. તમ્=રધુને સસૈઃ=અસ્રોવરે. પ્રતિજગ્રાહ=પ્રત્યભિયુક્તવાન=સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. શિલાવર્ષીવ ઉપરથી શિલાવર્ષી.

શિલાવર્ષી પર્વતઃ इव=જે રીતે શિલાવર્ષી નામનો પર્વત, પક્ષાણામ છેદઃ પક્ષચ્છેદઃ તસ્મિન્ ઉચતઃ પક્ષચ્છેદોચતઃ તમ્ પક્ષચ્છેદોચતં=પાંખો કાપવા માટે ઉઘમ કરતા. (ધ્ર)ને. શક્તં=ધ્રને એટલે ધ્રની સાથે.

અર્થ—પાંખો કાપવાને તત્પર થએલા ધ્રની સાથે, જેમ શિલાવર્ષી પર્વત લડતો હતો; તેમ હાથીઓના સાધન વાળો કલીંગ દેશનો રાજા, શત્રો વડે, રધુ સાથે લડતો હતો.

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्-तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्नात इव, प्रतिपેદે जयश्रियम् ॥ ૪૧ ॥

પદ=છેદ—કકુદિ તિષ્ઠતિ इति ककुत्स्थः=ધ્રવાકુકુળના એક રાજાનું નામ છે. જોણે ધ્રના ખભા ઉપર બેસીને રાક્ષસોને હરાવ્યા હતા. કકુત્સ્થસ્ય ગોત્રાપત્યમ્ પુમાન્ કાકુત્સ્થઃ=રધુરાજ તત્ર=તે લડાઈમાં. દ્વિષાં=શત્રુઓની. નારાચાણામ્ (નારાય નામના બાણોની) દુર્દિનમ્ (વૃષ્ટિઃ)-નારાચદુર્દિનમ્=નારાયની વૃષ્ટિને. વિષહ્ય=સહીને સન્તિ ચતાનિ મઙ્ગલાનિ ચ સન્મઙ્ગલાનિ-સન્મઙ્ગલૈઃ સ્નાતઃ (નાહ્યો) સન્મઙ્ગલ-સ્નાતઃ=મંગળ પદાર્થોથી સ્નાન કરેલો इव=જાણે હોય. પ્રતિપેદે=પામતો હતો. જયસ્ય શ્રીઃ જયશ્રીઃ તામ્ જયશ્રિયમ્=વિજયલક્ષ્મીને.

અર્થ—હરમનોના નારાય બાણોની વૃષ્ટિને સહન કરીને રધુરાજ, તે યુદ્ધમાં, જાણે મંગળ પદાર્થોથી સ્નાન કર્યો હોય, તેમ વિજય લક્ષ્મીને પામતો હતો-મેળવતો હતો.

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र, रचितापानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधाः, शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ૪૨ ॥

પદ=છેદ—તત્ર=તે પર્વત ઉપર. યુધ્યન્તિ इति योधाः=શરીર પૂરેલો. રચિતઃ આપાનભૂમયઃ યૈઃ તે રચિતાપાનભૂમયઃ=કેદ કરવાના સ્થાનો જેવાથી રચાયા છે એવા (ચોદાઓ). તામ્બૂલીનાં દલૈઃ=નાગરવેલીના પાનોથી અગર પાનો વડે. નારિકેલાનામ્ આસવઃ નારિકેલાસવઃ તમ્ નારિકેલાસવં=નાળીએરના મધને. ચ અને. શત્રૂણામ્ इदं शात्रवं तत्-शात्रवं यशः=શત્રુ સંગંધી યશને. પપુઃ=પીતા હતા.

અર્થ—જેઓ એ કેદ કરવાના સ્થાનો રચ્યા હતા એવા ચોદાઓ, તે પર્વત ઉપર નાગરવેલીના પાનો સાથે નાળીએરના મધને પીતા હતા; તથા શત્રુ સંગંધી યશને પણ પીતા હતા. (ચોથા પદમાં इव અધ્યહાર હોવો જોઈએ અને પછી એવો અર્થ થવો જોઈએ કે-જેવી રીતે તેઓએ; શત્રુઓના યશને પીધો એટલે શત્રુઓને પાયમાલ કરી નાખ્યા; તે પ્રકારે નાળીએરના રસને-મધને તેઓ પીતા હતા).

गृहीतप्रतिमुक्तस्य, स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य, जहार न तु मेदिनीम् ॥ ૪૩ ॥

૫૬૨છેદ—સઃ નૃપઃ=તે રાજા. ધર્માય વિજયઃ અસ્તિ અસ્ય ધર્મવિજયી=ધર્મને માટે વિજય કરનાર રધુ. આદૌ ગૃહીતઃ પશ્ચાત્ પ્રતિમુક્તઃ ગૃહીતપ્રતિમુક્તઃ તસ્ય ગૃહીતપ્રતિમુક્તસ્ય=પ્રથમ પકડેલો અને પછી મુક્ત કરેલો એવા (મહેન્દ્રનાથ)ની મહેન્દ્રસ્ય નાથઃ મહેન્દ્રનાથઃ તસ્ય મહેન્દ્રનાથસ્ય=મહેન્દ્ર પર્વતના રાજાની. શ્રિયં=લક્ષ્મીને. જહાર્=હરણ કરતો હતો. ન તુ મેદિનીમ્=પણ તેની પૃથ્વી લેતો ન હોય.

અર્થ—મહેન્દ્ર પર્વતનો રાજા કે જે, પ્રથમ પકડાયો હતો; અને જેને પાછળથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો; તેની રાજ્યલક્ષ્મીનું, ધર્મને માટે વિજય કરનાર, તે રધુ રાજાએ હરણ કર્યું; પણ તેણે (તેની) પૃથ્વીનું હરણ કર્યું નહીં.

તતો વેલાતટેનૈવ, ફલવત્પૂગમાલિના ।

અગસ્ત્યાચરિતામાશા-મનાશાસ્યજયો યયૌ ॥ ૪૪ ॥

૫૬૨છેદ—તતઃ=પૂર્વ દિશાને જતા પછી. ફલોનિ સન્તિ યેષામ્ તે ફલ-વન્તઃ-ફલવન્તશ્ચ તે પૂગાશ્ચ (સોપારીના વૃક્ષો) ફલવત્પૂગાઃ-ફલવત્પૂગાનામ્ માલા (હાર) અસ્તિ અસ્ય ફલવત્પૂગમાલી-તેન ફલવત્પૂગમાલિના=ફળવાળાં સોપારીનાં વૃક્ષોની હાર ન્યાં આવેલી છે એવા (સમુદ્રના કાંઠાઓ)થી એટલે કાંઠે કાંઠે. વેલાયાઃ તટઃ વેલાતટઃ તેન-વેલાતટેન=સમુદ્રના કાંઠા પાસે પાસે થઇને (આગળ આવ્યો). અગસ્ત્યેન આચરિતા-અગસ્ત્યાચરિતા તામ્ અગસ્ત્યાચરિતામ્=અગસ્ત્યનો તારો ન્યાં રહે છે તે ઠેકાણે-એટલે દક્ષિણ (દિશા). આશામ્=દિશા પ્રત્યે. અનાશાસ્યઃ જયઃ યસ્ય સઃ અનાશાસ્યજયઃ=અપ્રાર્થનીયજયઃ=જ્યને માટે જેને ઘણી મહેનત કરવી પડતી નથી એવા રધુરાજા. યયૌ=જતો હતો.

અર્થ—ફળવાળાં સોપારીનાં વૃક્ષોની હાર સમુદ્રના જે કાંઠા ઉપર આવેલી છે તે કાંઠે કાંઠે, દક્ષિણ દિશા તરફ, જ્યને માટે જેને ઘણી મહેનત કરવી પડતી નથી, એવા રધુરાજા (આગળ) આવ્યો.

સ સૈન્યપરિભોગેન, ગજદાનસુગન્ધિના ।

કાવેરીં સરિતાં પત્યુઃ, શઙ્કનીયામિવાકરોત્ ॥ ૪૫ ॥

૫૬૨છેદ—સઃ=તે રધુ. ગજસ્ય દાનં (મદ) ગજદાનં, તેન સુગન્ધઃ અસ્તિ અસ્ય ગજદાનસુગન્ધિઃ, તેન ગજદાનસુગન્ધિના=હાથીના મદની સુગન્ધિવાળા. સૈન્યસ્ય પરિભોગઃ સૈન્યપરિભોગઃ તેન સૈન્યપરિભોગેન=સૈન્યનાં ઉપભોગથી અગર વપરાશથી. કાવેરીં સરિતાં=કાવેરી નામની નદીને. પત્યુઃ=સમુદ્રથી. શઙ્કનીયામ્ ઇવ=શંકા કરવા યોગ્ય હોય તેવી. અકરોત્=કરતો હતો. (સંભોગલિઙ્ગદર્શનાત-મર્તુઃ અવિશ્વાસઃ ઇતિ ભાવઃ)

અર્થ—હાથીઓના મદથી સુગંધી વાળા-લશ્કરે કરાએલા-ઉપભોગથી અગર વપરાશથી-એટલે મદજરતાં હાથીઓ નદીમાં સ્નાન કરવાથી, તે કાવેરી નદી પણ મદની ગન્ધ વાળી બની; તેથી નદીઓનો પતિ (એવો જે સમુદ્ર) કાવેરી નદી પ્રત્યે શંકાની દ્રષ્ટિથી જુવે, એવું તે રધુરાજાએ કર્યું.

વલૈરધ્યુષિતાસ્તસ્ય, વિજિગીષોર્ગતાધ્વનઃ ।

મારીચોદ્ધ્રાન્તહારીતા, મલયાદ્રેરુપત્યકાઃ ॥ ૪૬ ॥

૫૬૨૭૬—વિજેતુમ્ ઇચ્છુઃ વિજિગીષુઃ તસ્ય વિજિગીષોઃ=છતવાની ધ્રુવવાળા રધુના. ગતઃ અઘ્વા યસ્ય સઃ ગતાઘ્વા, તસ્ય ગતાઘ્વનઃ (અઘ્વન=માર્ગ) = જેણે રસ્તો કાપ્યો છે એવા રધુના. તસ્ય=તે રધુના. વલૈઃ=સન્યોવડે. મારિચેષુ ઉદ્ધ્રાન્તાઃ [ભમતા, રખડતા] હારીતાઃ [હારીત નામનાં પક્ષીઓ]. યાસુ તાઃ ઇતિ મારિચોદ્ધ્રાન્તહારીતાઃ=જેમાં હારિત નામનાં પક્ષીઓ ભમતાં હતાં એવાં મારિચનાં વનો જ્યાં આવેલા છે તે-મલયધ્રાસૌ અદ્રિશ્ચ મલયાદ્રિઃ તસ્ય મલયાદ્રેઃ=મલય પર્વતની. પર્વતસ્ય આસન્નાઃ ભ્રૂમયઃ ઉપત્યકાઃ=પર્વતની આસપાસનો જે મુલક હોય તે. વલૈઃ અધ્યુષિતાઃ=સન્યોથી સેવાતા હતા. સન્યો ત્યાં મુકામ કરતાં હતાં, અગર ત્યાં થઇને પસાર થતાં હતાં.

અર્થ—જ્યાં મારિચ વનોમાં 'હારીત' નામનાં પક્ષીઓ ભમતાં હતાં, એવી મલય પર્વતની આસપાસની ભૂમીકાઓ, વિજયની ધ્રુવવાળા તથા જેણે રસ્તો કાપ્યો હતો, અર્થાત્ જે ઘણે દૂર આવી પહોંચ્યો હતો, એવા રધુના લશ્કરોથી સેવાતી હતી. એટલે રધુ એવી ભૂમિકાઓમાં પડાવ નાંખતો હતો.

સસન્જુરશ્વક્ષુણ્ણાના-મેલાનામુત્પતિષ્ણવઃ ।

તુલ્યગન્ધિષુ મત્તેભ-કટેષુ ફલરેણવઃ ॥ ૪૭ ॥

૫૬૨૭૭—અશ્વૈઃ ક્ષુણ્ણાઃ અશ્વક્ષુણ્ણાઃ તાસામ્ અશ્વક્ષુણ્ણાનામ્=અશ્વથી ખુદાએલી ફલાનામ્=એલચીની લતાઓના. ઉત્પતિતુમ્ શીલં યેષામ્ તે ઉત્પતિષ્ણવઃ=ઉડવાનો જેમાં ગુણ છે એવા. ફલાનામ્ રેણવઃ ફલરેણવઃ=ફળનાં રજકણો. તુલ્યઃ ગન્ધઃ યેષામ્ તે તુલ્યગન્ધયઃ તેષુ તુલ્યગન્ધિષુ=સરખી સુગંધી વાળા. મત્તઃ (મોટા) દ્વિભઃ (હાથી)-મત્તેભઃ-મોટા હાથી. મત્તાશ્ચ તે દ્વિમાશ્ચ મત્તેભાઃ તેષામ્ કટાઃ (ગંડસ્થળ) મત્તેભકટાઃ તેષુ મત્તેભકટેષુ=મોટા હાથીનાં ગંડસ્થળોમાં. સસન્જુઃ=ચોંટતા હતા.

અર્થ—અશ્વથી ખુદાએલી એલચીની લતાઓની, ઉડવાના ગુણવાળી, ફેળ રેણુ-એલચીદાણાની કઠડીયો-તેના જેવાજ સુગન્ધિવાળા, મહોન્મત હાથીઓનાં ગંડસ્થળોને ચોંટતી હતી.

ભોગિવેષ્ટનમાર્ગેષુ, ચન્દનાનાં સમર્પિતમ્ ।

નાસ્રસત્કરિણાં ગ્રૈવં, ત્રિપદીછેદિનામપિ ॥ ૪૮ ॥

૫૬૨૭૮—ચન્દનાનાં=ચંદનનાં વૃક્ષોના. ભોગિનામ વેષ્ટનમાર્ગાઃ ભોગિવેષ્ટનમાર્ગાઃ તેષુ-ભોગિવેષ્ટનમાર્ગેષુ=ચંદનનાં વૃક્ષને સર્પો વિટાવાથી તેના ધસારાથી થએલા માર્ગોમાં-પડેલા કાપાઓમાં. સમર્પિતમ્=અર્પણ કરાએલી. ગ્રીવાસુ ભવં ગ્રૈવં=કળ્થ-વન્ધનમ્=કંઠમાં બાંધવાની સાંકળ. કરિણાં=હાથીઓની. ત્રિપદી=પાદવન્ધનમ્=પગે બાંધવાની સાંકળ. ત્રિપદીમ્ છિન્દન્તિ ઇતિ ત્રિપદીછેદિનઃ તેષામ્ ત્રિપદીછેદી-

નામ-ત્રિપદીછેદિનામ્ અપિ=પગની સાંકળને તોડી નાંખનાર (ખળવાન હાથી)ની પણ ન અલ્પસત્ત્વ=ખસતી નહીં.

અર્થ—પગની સાંકળોને તોડી નાંખનાર (ખળવાન) હાથીઓને કંઠમાં ખાંધવાની સાંકળ, જે ચંદનનાં વૃક્ષોના સર્પોના વીંટાવાના માર્ગો અગર કાપામાં, ખાંધેલી હતી, તે ખસતી નહોતી. તાત્પર્ય—ચંદનના વૃક્ષોને ખીલાને ઠેકાણે વાપરવામાં આવતા હતા; તથા તે ચંદનનાં વૃક્ષો ઘણાંજ મજબૂત હતાં; અને સર્પોને વિંટાવાના કાપા ઘણાંજ ઊંડા હતા, એવો ભાવ છે.

દિશિ મન્દાયતે તેજો, દક્ષિણસ્યાં રવેરપિ ।

તસ્યામેવ રઘોઃ પાણ્ડચાઃ, પ્રતાપં ન વિષેહિરે ॥ ૪૯ ॥

૫૬૨છેદ—દક્ષિણસ્યાં દિશિ=દક્ષિણ દિશામાં. રવેઃ તેજઃ અપિ મન્દાયતે=રવિનું તેજ પણ મંદ થઈ જાય છે. તસ્યામ્ એવ=તેજ દિશામાં. રઘોઃ પ્રતાપં=રઘુરાજના પ્રતાપને. પાણ્ડનામ્ રાજાનઃ પાણ્ડચાઃ=પાંડુદેશના રાજાઓ. ન વિષેહિરે=સહન કરી શકતા નહોતા.

અર્થ—દક્ષિણ દિશામાં રવિનું—સૂર્યનું—તેજ પણ મંદ થઈ જાય છે. તે દક્ષિણ દિશામાંજ રઘુના પ્રતાપને પાંડુ દેશના રાજાઓ સહન કરી શક્યા નહીં. તાત્પર્ય—રઘુનો પ્રતાપ રવિ કરતાં પણ વધ્યો.

તામ્રપર્ણીસમેતસ્ય, મુક્તાસારં મહોદધેઃ ।

તે નિપત્ય દદુસ્તસ્મૈ, યશઃ સ્વમિવ સંચિતમ્ ॥ ૫૦ ॥

૫૬૩છેદ—તે=પાંડુદેશના રાજાઓ. તામ્રપર્ણા સમેતઃ તામ્રપર્ણીસમેતઃ તસ્ય તામ્રપર્ણીસમેતસ્ય-તામ્રપર્ણીસમેતસ્ય મહોદધેઃ=તામ્રપર્ણી સાથે મળેલા સમુદ્રના. [મદ્વાજ્ઞાસૌ ઉદધિશ્ચ મહોદધિઃ તસ્ય મહોદધેઃ=સમુદ્રના.] સંચિતમ્=એકઠું કરેલું. મુક્તાયાઃ સારં મુક્તાસારં=શ્રેષ્ઠ મોતીને. સ્વમ્ સંચિતમ્ યશઃ ઇવ=પોતાના યશને સાચવી રાખ્યો હોય તેમ, અથવા તેવી રીતે સાચવી રાખેલા (શ્રેષ્ઠ મોતીને). તસ્મૈ=રઘુને. નિપત્ય=પ્રણિપત્ય=પ્રણામ કરીને. દદુઃ=આપતા હતા.

અર્થ—તામ્રપર્ણી સાથે જેનો સંગમ છે એવા સમુદ્રના, એટલે સમુદ્ર-માંથી મળેલું, તથા પોતાના યશને જેવી રીતે સાચવી રાખે, તેવી રીતે સાચવી રાખેલું શ્રેષ્ઠ મોતી, તે પાંડુદેશના રાજાઓએ રઘુને નમન કરીને આપ્યું.

સ નિર્વિશ્ય યથાકામં, તટેણ્વાલીનચન્દનૌ ।

સ્તનાવિવ દિશસ્તસ્યાઃ, શૈલૌ મલયદર્દુરૌ ॥ ૫૧ ॥

અસહ્યવિક્રમઃ સહ્યં, દૂરાન્મુક્તમુદન્વતા ।

નિતમ્ભમિવ મેદિન્યાઃ, સસ્તાંશુકમલહ્વયત્ ॥ ૫૨ ॥

૫૧-૫૨ ૫૬૨છેદ—સઃ=તે રઘુ. કામમ્ અનતિક્રમ્ય વર્તતે इति यथाकामं=મરણ મુજબજ્યાં જોઈએ ત્યાં. તટેષુ=કાંઠાઓમાં. આલીનાઃ (ઉગી નીકળેલા) ચન્દનાઃ (ચંદનવૃક્ષો) યયોઃ તૌ આલીનચન્દનો-આલીનચન્દનો શૈલૌ=જેમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં ચંદનના વૃક્ષો છે એવા પર્વતોને. મલયશ્ચ દર્દુરશ્ચ મલયદર્દુરૌ=મલય તથા દર્દુર નામના પર્વતોને તસ્યાઃ દિશઃ=તે દક્ષિણ દિશાના. સ્તનો ઇશ્વ=સ્તનો જેવા (પર્વતો) ને. નિર્વિશ્ય=શેવીને-તેની પાસે થઈને, અગર ત્યાં રહીને. ૫૨ ૫૬૨છેદ—અસહ્યઃ વિક્રમઃ यस્ય સઃ અસહ્યવિક્રમઃ=ધણેજળ બળવાન (રઘુ), ઉદકાનિ સન્તિ यस્ય इति उदन्वान् તેન ઉદન્વતા=સમુદ્રથી. સહ્યં=સિંહાદ્રી પર્વત. ઉદન્વતા દૂરાત મુક્તં સહ્યં=સમુદ્રથી દૂર મુકાએલો સિંહાદ્રી પર્વત. સ્વસ્તમ્ અંશુકં (વસ્ત્ર) यस્ય સઃ સ્વસ્તાંશુકઃ તમ્-સ્વસ્તાંશુકમ્=જેનું વસ્ત્ર ખસી પડ્યું છે એવા (નિતમ્બ) ને. મેદિન્યાઃ=પૃથ્વિના. નિતમ્બમ્ ઇશ્વ=કેડની પાછળના ભાગ જેવા (સિંહાદ્રી પર્વત) ને. અલંઘયત્=ઉલ્લંઘન કરતો હતો.

અર્થ—દક્ષિણ દિશાના સ્તન જેવા મલય તથા દર્દુર નામના બે પર્વતો, કે જેની સમીપમાં, જ્યાં જોઈએ ત્યાં, ચંદનના વૃક્ષો ઉગ્યાં છે, તે બેઉ પર્વતોને સેવીને, અગર ત્યાં મુકામ કરીને, મહા બળવાન એવો રઘુરાજ, સમુદ્રથી દૂર મુકાએલો, તથા જેનું વસ્ત્ર ખસી ગયું છે એવા, પૃથ્વિના નિતમ્બ (કટીની પાછળનો ભાગ) જેવા સિંહાદ્રી પર્વતને તે વટી જતો હતો-તેનું ઉલ્લંઘન કરતો હતો.

તસ્યાનીકૈર્વિસર્પન્દિ-રપરાન્તજયોદ્યતૈઃ ।

રામાસ્ત્રોત્સારિતોડપ્યાસીત્, સહ્યલગ્ન ઇવાર્ણવઃ ॥ ૫૩ ॥

૫૬૨છેદ—અપરાન્તાનામ્ જયઃ અપરાન્તજયઃ તસ્મિન્ ઉદ્યતાનિ (ઉદ્યમવાળા) અપરાન્તજયોદ્યતાનિ તૈઃ-અપરાન્તજયોદ્યતૈઃ=દક્ષિણ દિશાના રાજાઓના જયમાં (એટલે રાજાઓને જીતવાના કાર્યમાં) ઉદ્યમવાળાં (લશ્કરોથી). તસ્ય અનોકૈઃ=તે રઘુના લશ્કર-થી. વિસર્પન્તિ इति વિસર્પન્તિ (નાન્યેતર જાતીનું રૂપ છે) તૈઃ વિસર્પન્દિઃ=જતા એવા (સૈન્યો)થી. અર્ણાનિ (જળ)સન્તિ અસ્ય इति અર્ણવઃ-સમુદ્ર. રામસ્ય (પરશુરામના) અસ્ત્રાણિ રામાસ્ત્રાણિ, રામાસ્ત્રૈઃ ઉત્સારિતઃ (દૂર ખસેડાએલો) રામાસ્ત્રોત્સારિતઃ=પરશુરામના આણથી દૂર ખસેડાએલો. અપિ=પણ. સહ્યે લગ્નઃ સહ્યલગ્નઃ-સિંહાદ્રિ પર્વત સાથે ચોટયો હોય એવો. આસીત્=જણાતો હતો.

અર્થ—દક્ષિણ દિશાના રાજાઓને જીતવામાં તત્પર થએલા, તથા (આગળ આગળ) આદ્યા જતા તે રઘુના લશ્કરોવડે, પરશુરામના આણથીદૂર ખસેડા-એલો સમુદ્ર પણ, સિંહાદ્રિ પર્વતને જોડાઈ ગયો હોય, એવો દેખાતો હતો. તાત્પર્ય—સિંહાદ્રિથી તે સમુદ્ર સૂધી રઘુનું લશ્કર લાંબુ હતું.

મયોત્સૃષ્ટવિભૂષાણાં, તેન કેરલયોષિતામ્ ।

અલકેષુ ચમૂરેણુશ્-ચૂર્ણપ્રતિનિધીકૃતઃ ॥ ૫૪ ॥

૫૬૨છેદ—તેન=રઘુથી. મયેન ઉત્સૃષ્ટાનિ (ત્યાગ કરાયાં છે) વિભૂષાણિ યાભિઃ તાઃ મયોત્સૃષ્ટવિભૂષાઃ તાસામ્-મયોત્સૃષ્ટવિભૂષાણાં=અથથી જેમણે ધરેણાંને ત્યાગ

કર્યો છે એવી (કેરલ દેશની સ્ત્રીઓ) ના. કેરલાનામ્ યોષિતઃ કેરલયોષિતઃ તાસામ્ કેરલયોષિતામ્=કેરલ દેશની સ્ત્રીઓના. અલકેષુ=વાળોમાં. ચમ્પાઃ રેણુઃ (પુલિંગ છે) ચમ્પુરેણુઃ=લશ્કર આલવાથી ઉડતી રજ. ચૂર્ણમ્=કંકુ, હિંગલોક વીગેરે સ્ત્રીના માથાના વાળમાં પૂરવાના પદાર્થ. ચૂર્ણસ્ય પ્રતિનિધિઃ ચૂર્ણપ્રતિનિધિઃ ન ચૂર્ણપ્રતિનિધિઃ અચૂર્ણ-પ્રતિનિધિઃ અચૂર્ણપ્રતિનિધિઃ, અચૂર્ણપ્રતિનિધિઃ યથા સંપાદ્યમાનઃ કૃતઃ इति ચૂર્ણપ્રતિનિધીકૃતઃ=કંકુ હિંગલોકને બદલે.

અર્થ—રઘુતું લશ્કર આવે છે, એવા ભયથી જેઓએ ઘરેણાંનો ત્યાગ કર્યો છે, એવી કેરલ દેશની સ્ત્રીઓના માથાના વાળોમાં, લશ્કરના આલવાથી ઉડતી ધૂળ, કંકુ અગર સિંદોરની પ્રતિનિધિ બની ગઇ હતી. તાત્પર્ય કંકુ અગર સિંદોરને બદલે તે ધૂળ પડી હતી.

મુરલામારુતોદ્ભૂત-મગમત્કૈતકં રજઃ ।

તથોધવારબાણાના-મયત્નપટવાસતામ્ ॥ ૫૫ ॥

૫૬^૨છેદ—મુરલાયાઃ (મુરલા નામની નદીના) મારુતઃ મુરલામારુતઃ—મુરલા-મારુતેન ઉદ્ભૂતમ્ મુરલામારુતોદ્ભૂતમ્ તત્=મુરલા નદીના પવનથી ઉડાડેલી (રજ). કૈતકયાઃ इदं કૈતકં=કેતકી સંબંધી-કૈતકં રજઃ=કેતકીની રજ અગર ચૂર્ણ. તસ્ય યોધાઃ તથોધાઃ તથોધાનામ્-વારબાણાઃ (બખ્તરો) તથોધવારબાણાઃ તેષામ્-તથોધવારબાણાનામ્=રઘુના યોધાઓના બખ્તરોના. પટાનામ્ (વસ્ત્રોના) વાસઃ (રંગ) પટવાસઃ=વસ્ત્રોના રંગ. પટવાસસ્ય ભાવઃ પટવાસતા-તામ્=પટવાસતામ્=વસ્ત્રના રંગપણાને. ન યત્નઃ इति અયત્નઃ-અયત્નેન પટવાસતામ્=વિના મહેનતે વસ્ત્રના રંગપણાને. અગમત્=પામતી હતી.

અર્થ—મુરલા નદીના પવનથી ઉડાડેલી કેતકીની રજ, તે રઘુના યોધા-ઓના બખ્તરોના વિનાપરિશ્રમે વસ્ત્રોના રંગપણાને પામતી હતી. એટલે તે રજ ઉડવાથી, તેના યોદ્ધાઓના બખ્તરો, વિના રંગ્યે વસ્ત્રના રંગજેવા રંગાએલા જણાતા હતા.

અભ્યભૂયત વાહાનાં, ચરતાં ગાત્રશિઙ્ગિતૈઃ ।

વર્મભિઃ પવનોદ્ભૂત-રાજતાલીવનધ્વનિઃ ॥ ૫૬ ॥

૫૬^૨છેદ—ચરન્તિ इति ચરન્તઃ તેષામ્ ચરતાં=ચાલ્યા જતા એવા. વાહાનામ્=અશ્વોના. શિઙ્ગિતાનિ=શબ્દ કરતી અગર અવાજ કરતી. ગાત્રેષુ શિઙ્ગિતાનિ ગાત્ર-શિઙ્ગિતાનિ તૈઃ ગાત્રશિઙ્ગિતૈઃ=ગાત્રમાં થતા અવાજોવાળા (બખ્તરો) થી. વર્મભિઃ=બખ્તરોથી. પવનૈઃ ઉદ્ભૂતાનિ પવનોદ્ભૂતાનિ. રાજતાલીનામ્ વનાનિ રાજતાલી-વનાનિ=મોટાં તાડીનાં વનો. પવનોદ્ભૂતાનિ ચત્તાનિ રાજતાલીવનાનિ ચ પવનો-દ્ભૂતરાજતાલીવનાનિ-તેષામ્ ધ્વનિઃ પવનોદ્ભૂતરાજતાલીવનધ્વનિઃ=પવનથી ઉડા-ડેલા (હવાવાતાં) મોટા તાડોના વનમાં થતા અવાજ અભ્યભૂયત=તિરસ્કાર કરાવે હો, તુચ્છકારાવે હો.

અર્થ—પવનથી ઉડાડેલા (હલાવાતા) મોટા તાડના વૃક્ષોનાં વનોમાં થતો અવાજ, આદ્યા જતા ઘોડાઓના ગાત્રમાં બખતરથી થતા અવાજ વડે, તિરસ્કારાતો હતો-તુચ્છકારાતો હતો. એટલે બખતરથી થતા અવાજ પાસે, તાલી-વનમાં થતો અવાજ કાંઈ હિસાબમાં નહોતો.

સ્વર્જૂરીસ્કન્ધનદ્વાનાં, મદોદ્ગારસુગન્ધિષુ ।

કટેષુ કરિણાં પેતુઃ, પુંનાગેભ્યઃ શિલીમુખાઃ ॥ ૫૭ ॥

૫૬૨છેદ—સ્વર્જૂરીણામ્ (ખજૂરીના વૃક્ષોની) સ્કન્ધાઃ સ્વર્જૂરીસ્કન્ધાઃ તેષુ નદ્વાઃ (વદ્વાઃ) સ્વર્જૂરીસ્કન્ધનદ્વાઃ તેષામ્ સ્વર્જૂરીસ્કન્ધનદ્વાનામ્=ખજૂરીની ડાળોમાં બાંધેલાં હિતિ કરિણાં=હાથીઓના. મદસ્ય ઉદ્ગારઃ (શ્રાવ) મદોદ્ગારઃ તેન સુગન્ધયઃ મદોદ્ગારસુગન્ધયઃ તેષુ મદોદ્ગારસુગન્ધિષુ=મદનાશ્રાવથી જેઓ સુગંધિવાળા છે એવા (ગંડસ્થળોમાં. કટેષુ=ગંડસ્થળોમાં. પુંનાગેભ્યઃ=નાગકેશરેભ્યઃ=નાગકેશરના (સુગન્ધિવાળા) વૃક્ષો ઉપરથી. શિલીમુખાઃ=જલયઃ=મધમાખીઓ. પેતુઃ (પત્ ધાતુ)=પડતી હતી.

અર્થ—ખજૂરીનાં વૃક્ષોની ડાળીઓમાં બાંધેલાં હાથીઓના, મદના શ્રાવથી સુગંધિવાળા ગંડસ્થળોમાં, નાગકેશરનાં (સુગન્ધિવાળાં) વૃક્ષો ઉપરથી (ઉડીને), મધમાખીઓ પડતી હતી-એસતી હતી. તાત્પર્ય નાગકેશરની સુગંધિના કરતાં પણ હાથીઓનાં ગંડસ્થળમાં વધારે સુગન્ધી હતી.

અવકાશં કિલોદન્વાન, રામાયાભ્યર્થિતો દદૌ ।

અપરાન્તમહીપાલ-વ્યાજેન રઘવે કરમ ॥ ૫૮ ॥

૫૬૨છેદ—કિલ=ખરેખર. ઉદન્વાન=સમુદ્ર. અભ્યર્થિતઃ ઉદન્વાન=(રામથી) પ્રાર્થના કરાએલા સમુદ્રે. રામાય અવકાશં દદૌ=રામને માર્ગ આપ્યો. અપરાન્તમહી-પાલાનામ્ (પશ્ચિમદિશાના રાજાઓના) વ્યાજઃ તેન અપરાન્તમહીપાલવ્યાજેન=પશ્ચિમદેશના રાજાઓના બદાનાથી એટલે તેમની મારફતે. રઘવે કરં (દદૌ)=(સમુદ્ર) રધુને કરવેરો (આપતો હતો).

અર્થ—રામથી પ્રાર્થના કરાએલો સમુદ્ર, એટલે રામે જ્યારે પ્રાર્થના કરી ત્યારેજ, સમુદ્રે ખરેખર (લંકામાં) જવાનો માર્ગ આપ્યો હતો; (પણ) (તેજ) સમુદ્રે (માગ્યાવિના) રધુને પશ્ચિમદેશના રાજાઓની મારફતે (મોતી વીગેરેનો) કર આપ્યો હતો.

મત્તેભરદનોત્કીર્ણ-વ્યક્તવિક્રમલક્ષણમ્ ।

ત્રિકૂટમેવ તત્રોચૈર્-જયસ્તમ્ભં ચકાર સઃ ॥ ૫૯ ॥

૫૬૨છેદ—તત્ર=ત્યાં ત્રિકૂટમ્=ત્રિકૂટને. મત્તાશ્ચતે રૂપાશ્ચ મત્તેભાઃ મત્તેભાનામ્ રદ્ધનોત્કીર્ણાનિ (દાંતનું ઉપેક્ષાવું) एव વ્યક્તાનિ (પ્રગટ) વિક્રમલક્ષણાનિ (બળનું લક્ષણ) યસ્મિન્ સઃ મત્તેભરદનોત્કીર્ણવ્યક્તવિક્રમલક્ષણઃ તમ્ મત્તેભરદનોત્કીર્ણ

અર્થ—ક્રમિકમલક્ષણમ્=મોટા હાથીઓના હાંતને પાડી નાંખવાનું કાર્ય એજ જ્યાં બળના લક્ષણ તરીકે પ્રગટ છે એવા (ત્રિકૂટ પર્વત) ને. ઉચ્ચૈઃ=ઉન્નત અગર મોટા. જયસ્ત્વ સ્તમ્ભઃ જયસ્તમ્ભઃ તમ્ જયસ્તમ્ભઃ=જયના સ્થંભને. સ ચકાર=તે રધુ કરતો હતો, તે રધુએ બનાવ્યો હતો.

અર્થ—તે દિશામાં ત્રિકૂટ નામના પર્વતમાં, મોટા મોટા હાથીઓના હાંત પાડવાની ક્રિયા કરવાથી, રધુના બળનું લક્ષણ પ્રગટ થયું હતું. એટલે જ્યાં રધુએ મોટા મોટા હાથીઓના હાંત તોડી નાંખ્યા હતા, તે ત્રિકૂટ પર્વતનેજ તેણે મોટો જયસ્થંભ બનાવ્યો હતો.

પારસીકાસ્તતો જેતું, પ્રતસ્થે સ્થલવર્ત્મના ।

इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्-तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ૬૦ ॥

પદ્મછેદ—પારસીકાન=પારસી દેશોને. તતઃ=પછી. જેતું=જીતવાને. પ્રતસ્થે=નિકળ્યો. સ્થલસ્ય વર્ત્મ સ્થલવર્ત્મ તેન સ્થલવર્ત્મના=પગરસ્તે. સંયમઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સંયમી =યોગી પુરૂષ. તત્ત્વજ્ઞાનેન=તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનવડે. ઇવ=જે પ્રમાણે. ઇન્દ્રિયાણિ આખ્યા (નામ) યેષામ્ તે ઇન્દ્રિયાખ્યાઃ તાન ઇન્દ્રિયાખ્યાન રિપૂન્=ઇન્દ્રિયો નામના દુશ્મનોને.

અર્થ—સંયમી પુરૂષ જેમ તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનવડે, ઇન્દ્રિયો નામના દુશ્મનોને જીતવા નીકળે છે; તેમ રધુરાજ ઇરાન વિગેરે પારસી-દેશોને જીતવા માટે પગરસ્તે નીકળ્યો.

यवनीमुखपद्मानां, सेहे मधुमदं न सः ।

बालातपमिवाब्जाना-मकालजलदोदयः ॥ ૬૧ ॥

પદ્મછેદ—યવનીનામ મુખપદ્માનિ યવનીમુખપદ્માનિ તેષામ્ યવનીમુખપદ્માનામ્=યવનની કમળ સરખા મુખવાળી સ્ત્રીઓના. મધુના (મધવડે) મદઃ (ઉન્મતપણું) મધુમદઃ તમ્ મધુમદ્=મધવડે થએલા ઉન્મતપણાને. સઃ ન સેહે=તે રધુ સહન કરતો નહીં. અકાલે જલદાનામ્ (વાદળોનો) ઉદયઃ અકાલજલદોદયઃ=રતુ વિનાનો વાદળોનો થએલો ઉદય. અપ્સુ જાતાનિ અબ્જાનિ (કમળો) તેષામ્ અબ્જાનામ્=કમળોના. બાલઆસૌ આતપશ્ચ બાલાતાપઃ તમ્ બાલાતાપમ્=સવારના મૃદુ તડકાને.

અર્થ—જેમ રતુવિનાના વાદળોનો થએલો ઉદય, કમળોના સવારના મૃદુ તડકાને પણ અટકાવે છે; તેમ કમળ સરખા મુખવાળી યવનની સ્ત્રીઓના, મધથી થએલા ઉન્મતપણાને-મદને, તે રધુ સહન કરતો નહોતો; એટલે-મદને અટકાવતો હતો-એટલે-તે સ્ત્રીઓને ભયમાં નાંખી દેતો હતો.

संग्रामस्तुमुलस्तस्य, पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेय-प्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ૬૨ ॥

પદ્મછેદ—તસ્ય=રધુના. અશ્વાઃ સાધનમ્ યેષામ્ તે અશ્વસાધનાઃ તૈઃ અશ્વસાધનૈઃ=ધોડારૂપી જેમની પાસે સાધન છે એવા (પશ્ચિમદેશના યવન રાજાઓ) સાથે.

વિનયન્તે સ્મ તદ્યોધા, મધુભિર્વિજયશ્રમમ્ ।

આસ્તીર્ણાજિનરત્નાસુ, દ્રાક્ષાવલયભૂમિષુ ॥ ૬૫ ॥

૫૬૨છેદ—તસ્ય યોધાઃ તદ્યોધાઃ=રધુના યોધાઓ. રત્ન=ઉત્તમ. અજિનરત્ન=ઘોડાનું ઉત્તમ પલાણુ. આસ્તીર્ણાનિ (પાથરી દીધા છે) અજિનરત્નાનિ યાસુ તાઃ આસ્તીર્ણાજિનરત્નાઃ તાસુ-આસ્તીર્ણાજિનરત્નાસુ=ચુંદર પદાણો ન્યાં પાથરી દીધાં છે તેવી (દ્રાક્ષના મંડપની જગ્યામાં). દ્રાક્ષાણામ્ વલયાનિ દ્રાક્ષાવલયાનિ (દ્રાક્ષના મંડપા) તેષામ્ ભૂમયઃ દ્રાક્ષાવલયભૂમયઃ તાસુ દ્રાક્ષાવલયભૂમિષુ=દ્રાક્ષના મંડપા-વાળી જગ્યામાં. મધુભિઃ=મધોવડે. વિજયસ્ય શ્રમઃ વિજયશ્રમઃ તમ્ વિજયશ્રમમ્=વિજયના થાકને. વિનયન્તે સ્મ=ઉતારતા હતા, દૂર કરતા હતા.

અર્થ—ન્યાં ઘોડાનાં ઉત્તમ જીન પાથરી દીધાં હતાં, એવી દ્રાક્ષના મંડપની જગ્યાઓમાં, તે રધુના યોદ્ધાઓ, મધુપાન કરીને, વિજયના થાકને ઉતારતા હતા.

તતઃ પ્રતસ્થે કૌવેરીં, ભાસ્વાનિવ રઘુર્દિશમ્ ।

શરૈરુસૈરિવોદીચ્યા-નુદ્ધરિષ્યન્રસાનિવ ॥ ૬૬ ॥

૫૬૩છેદ—તતઃ=પછી. કૌવેરસ્ય इयं કૌવેરી તામ્ કૌવેરીં કૌવેરીં-દિશમ્=ઉત્તર દિશા પ્રતિ. ભાસ્વાન इव=સૂર્યની હોડે. રઘુઃ પ્રતસ્થે=રધુ નિકળ્યો-આલ્યો. શરૈઃ=ખાણોવડે. ઉસૈઃ=કિરણોવડે. इव=જેમ. ઉદોચિ ભવાઃ ઉદોચ્યાઃ તાન્ ઉદોચ્યાન્=ઉત્તરદિશાના રાજાઓને. ઉદ્ધરિષ્યતિ इति ઉદ્ધરિષ્યન્=ઉદ્ધાર કરતો અગર ખેંચતો. રસાન્ इव=જેમ રસોને-જળને.

અર્થ—જેમ સૂર્ય (પોતાના) કિરણો વડે, ઉત્તર દિશાના રસોને-જળોને ખેંચતો ખેંચતો, ઉત્તર દિશામાં આલ્યો જાય છે; તેમ રધુ (પણ) (પોતાના) ખાણો વડે કરીને ઉત્તર દિશાના રાજાઓને ખેંચતો ખેંચતો, એટલે હઠાવતો હઠાવતો, ઉત્તર દિશા તરફ આલ્યો જતો હતો.

વિનીતાધ્વશ્રમાસ્તસ્ય, સિન્ધુતીરવિચેષ્ટનૈઃ ।

દુધુર્વાજિનઃ સ્કન્ધાં-લગ્નકુંકુમકેસરાન્ ॥ ૬૭ ॥

૫૬૪છેદ—અધ્વનઃ શ્રમઃ અધ્વશ્રમઃ=રસ્તાનો થાક. વિનીતઃ અધ્વશ્રમઃ યેષામ્ તે વિનીતાધ્વશ્રમાઃ=રસ્તાનો થાક જેમનો ઉતરી ગયો છે એવા [ઘોડાઓ]. વાજઃ [વેગ] અસ્તિ યેષામ્ વાજિનઃ=ઘોડાઓ. સિન્ધોઃ તીરમ્ સિન્ધુતીરમ્-સિન્ધુતીરે વિચેષ્ટનાનિ [આજોટવાં તે]. સિન્ધુતીરવિચેષ્ટનાનિ તૈઃ સિન્ધુતીરવિચેષ્ટનૈઃ=સિન્ધુ નદીના કાંઠા ઉપર આજોટવાથી. લગ્નાઃ કુંકુમકેસરાઃ યેષામ્ તે લગ્નકુંકુમકેસરાઃ તાન્ લગ્નકુંકુમકેસરાન્=જેને કેસરના પરાગો ચોંટ્યા છે એવા. સ્કન્ધાન્=કાયાન્=ગાત્રોને અગર શરીરને. દુધુર્વાઃ-કમ્પયન્તિ સ્મ=ધુળવતા અગર હલાવતા હતા.

અર્થ—સિન્ધુ નદીને તીરે આજોટવાથી જેનો રસ્તાનો થાક ઉતરી ગયો હતો એવા-તે રધુના ઘોડાઓ, કેસરના પરાગ લાગેલા પોતાના અંગને ધુળવતા હતા-કંપાવતા હતા.

તત્ર હૂળાવરોધાનામ્, ભર્તૃષુ વ્યક્તવિક્રમમ્ ।

કપોલપાટલાદેશિ, વમ્ભૂવ રધુચેષ્ટિતમ્ ॥ ૬૮ ॥

૫૬૨છેઠ—તત્ર=તે ઉત્તર દિશામાં. ભર્તૃષુ=ભર્તૃવધેન=પતિના વધથી, પતિપ્રત્યે. વ્યક્તઃ વિક્રમઃ યસ્ય તત્, વ્યક્તવિક્રમં, તત્ વ્યક્તવિક્રમમ્=જેનું બળ પ્રગટ થયું છે તેવું. રધોઃ ચેષ્ટિતમ્ રધુચેષ્ટિતમ્=રધુનું કાર્ય. હૂળાનામ્ (હૂણદેશના રાજાઓના) અવરોધાઃ (અંતઃપુરની રાણીઓ). હૂળાવરોધાઃ તેષામ્-હૂળાવરોધાનામ્=હૂણદેશના રાજાઓની અંતઃપુરમાં વસતી રાણીઓના. કપોલસ્ય (ગાલના) પાટલઃ (લાલાશ અગર લાલરંધ્ર.) કપોલપાટલઃ-કપોલપાટલસ્ય આદેશિ (પ્રગટ કરનાર) કપોલ-પાટલાદેશિ=ગાલની લાલાશ પ્રગટ કરતું હોય તેવું (રધુનું કાર્ય) વમ્ભૂવ=થયું.

અર્થ—હૂણદેશના રાજાઓના વધમાં-હરાવવાના કાર્યમાં, જેનું બળ પ્રગટ થઈ ચૂક્યું હતું, એવા રધુનું વર્તન અગર કાર્ય, તે રાજાઓની અંતઃપુરની સ્ત્રીઓના ગાલમાં લાલાશ પેદા કરવા સૂચવતું હોય તેમ જણાયું. તાત્પર્ય-રધુએ તે સ્ત્રીઓના ધણીને માર્યા; તેથી તે સ્ત્રીઓએ કુટીને અગર કલેશ કરીને, પોતાના ગાલ લાલ બનાવ્યા-ખેદયુક્ત ચહેરો ધારણ કર્યો.

કામ્બોજાઃ સમરે સોદું, તસ્ય વીર્યમનીશ્વરાઃ ।

ગજાલાનપરિક્લિષ્ટૈ-રક્ષોદૈઃ સાર્ધમાનતાઃ ॥ ૬૯ ॥

૫૬૩છેઠ—કામ્બોજાઃ=કંબોજ દેશના રાજાઓ. સમરે=રણમાં, લડાઈમાં. તસ્ય વીર્યમ્ સોદું=તેના એટલે રધુના બળને સહન કરવાને. ન ર્શ્વરાઃ અનીશ્વરાઃ=અસમર્થ, કાયર. ગજાનામ્ આલાનમ્ (ખીસો). ગજાલાનમ્ તેન પરિક્લિષ્ટાઃ (લણાએલા) ગજાલાનપરિક્લિષ્ટાઃ તૈઃ ગજાલાનપરિક્લિષ્ટૈઃ=હાથીના ખીસા તરીકે વપરાવાથી નમી પડેલા. અક્ષોદૈઃ સાર્ધમ્=અખોડનાં વૃક્ષોની સાથે. આનતાઃ=નમ્યા.

અર્થ—અખોડનાં વૃક્ષો કે જેની સાથે હાથીઓ ખાંધ્યા હતા; તે અખોડનાં વૃક્ષો, જેમ હાથીઓના બળથી હણાઈ ગયા, અગર નમી પડ્યા હતા; તે પ્રમાણેજ અસમર્થ એવા કંબોજ દેશના રાજાઓ (પણ), રણસંગ્રામમાં, રધુના બળને સહન ન કરીને, નમી પડ્યા.

તેષાં સદશ્વભૂયિષ્ઠાસ્-તુંગા દ્રવિણરાશયઃ ।

ઉપદા વિવિશુઃ શશ્વન્, નોત્સેકાઃ કાસલેશ્વરમ્ ॥ ૭૦ ॥

૫૬૪છેઠ—તેષામ્=તે કંબોજ દેશના રાજાઓના. સન્તશ્ચ (સારા) તે અશ્વાશ્ચ સદશ્વાઃ તૈઃ ભૂયિષ્ઠાઃ (ધણા) સદશ્વભૂયિષ્ઠાઃ=ધણા સારા ધોડાઓ ઉપર બાહેલા તુફાન=મોટા ગંજવર. દ્રવિણાનામ્ રાશયઃ દ્રવિણરાશયઃ=રાજાઓના ઢગલાઓ. ઉપદાઃ=બેટ. શશ્વત્=નિરંતર. કોસલાનામ્ ર્શ્વરઃ કાસલેશ્વરઃ તમ્ કોસલેશ્વરમ્=કોસલ-દેશના રધુરાજ પ્રત્યે. વિવિશુઃ=આવતા હતા, પેસતા હતા. ઉત્સેકાઃ=ગર્વો. ન વિવિશુઃ=પેસતા નહોતા.

અર્થ—કંઠોજ દેશના રાજાઓની લેટના રૂપમાં, સારા અશ્વો ઉપર લાદેલા દ્રવ્યના મોટા અને ઘણા ઢગલાઓ, કેસલદેશના રઘુરાજ તરફ ચાલ્યા આવતા હતા. તેઓના ગર્વો (ખડાઇલયો વચનો) રઘુતરફ ચાલ્યા આવતા નહોતા. તાત્પર્ય—આટલું બધું દ્રવ્ય આપતા હતા, તોપણ તેઓ ખડાઈનાં વચનો બોલતા નહીં.

તતો ગૌરીગુરું શૈલ-મારુરોહાશ્વસાધનઃ ।

વર્ધયન્નિવ તત્કૂટા-નુદ્ધૃતૈર્ધાતુરેણુભિઃ ॥ ૭૧ ॥

૫૬૨છેદ—તતઃ=પછી. અશ્વાઃ સાધનમ્ यस્ય સઃ અશ્વસાધનઃ=જેને ઘોડાનું સાધન છે એવો રઘુ. ગૌર્યાઃ ગુરુઃ ગૌરીગુરુઃ તમ્ ગૌરીગુરુમ્=હિમાલયને. શૈલમ્=પર્વતને. આરુરોહ=ચડતો હતો. નુદ્ધૃતૈઃ=ઉડાડેલી એવી. ધાતુનામ રેણવઃ ધાતુરેણવઃ તૈઃ ધાતુરેણુભિઃ=નુદ્ધૃતૈઃ ધાતુરેણુભિઃ=ઉડાડેલી ધાતુની રેણુવડે. તસ્ય કૂટાઃ તત્કૂટાઃ તાન-તત્કૂટાન=તે હિમાલયના શિખરોને. વર્ધયતિ ઇતિ વર્ધયન્-વર્ધયન્ इव=બાણે વધારતો હોય તેમ.

અર્થ—તે પછી, ધાતુની ઉડતી રેણુવડે-એટલે તે રેણુના ગોટાથી-બાણે હિમાલયનાં શીખરોને વધારતો હોય-એવો, તથા ઘોડાનું જેની પાસે સાધન છે એવો રઘુરાજ, હિમાલય પર્વત ઉપર ચડતો હતો.

શશંસ તુલ્યસત્ત્વાનાં, સૈન્યઘોષેઽપ્યસંભ્રમમ્ ।

ગુહાશયાનાં સિંહાનાં, પરિવૃત્યાવલોકિતમ્ ॥ ૭૨ ॥

૫૬૨છેદ—તુલ્યં સત્ત્વં યેષામ્ તે તુલ્યસત્ત્વાઃ તેષામ્ તુલ્યસત્ત્વાનામ્=તુલ્ય પરાક્રમવાળા (સિંહો) ના. ગુહાણુ શેરતે ઇતિ ગુહાશયાઃ તેષામ્ ગુહાશયાનામ્=ગુફામાં સુવાવાળા (સિંહો) ના. સિંહાનામ્=સિંહોના. પરિવૃત્ય=પાછું ફરીને. અવલોકિતમ્=જેવું તે, જેવાની ક્રિયા તે. (આ ક્રિયા શશંસ નો કર્તા છે). સૈન્યસ્ય ઘોષઃ સૈન્યઘોષઃ સૈન્યઘોષઃ તસ્મિન્ સૈન્યઘોષે-સૈન્યઘોષે અપિ=સૈન્યનો આ અવાજ (ખળખળાટ) થતો હતો તોપણ. ન સંભ્રમઃ અસંભ્રમઃ તમ્ અસંભ્રમમ્=ક્ષોભ રહીતપણાને, નિડરપણાને. શશંસ=કહેતું હતું, સૂચવતું હતું.

અર્થ—સૈન્ય મોટા અવાજથી ચાલતું હતું; તોપણ રઘુ સરખા બળવાન અને ગુફામાં સુવાવાળા સિંહો, તેનું સામું માત્ર પાછું વાળીને જોતા હતા. જેવાની આ ક્રિયા તે સિંહોના ક્ષોભરહિતપણાને અથવા નિડરપણાને સૂચવતી હતી. તાત્પર્ય—આ સિંહો નિડર હતા.

મૂર્જેષુ મર્મરીભૂતાઃ, કીચકધ્વનિહેતવઃ ।

ગજ્ઞાશીકરિણો માર્ગ, મરુતસ્તં સિષેવિરે ॥ ૭૩ ॥

૫૬૨છેઃ—મૂર્જેષુ=ભોજપત્રો વિશે. ન મર્મરાઃ અમર્મરાઃ અમર્મરાઃ મર્મરાઃ યથા સંપદ્યમાનાઃ મૃતાઃ इति મર્મરીમૃતાઃ=મરમર શબ્દ કરતા. કીચકાનામ્ (વાંસ) ધ્વનિઃ કીચકધ્વનિઃ તસ્ય હેતવઃ કીચકધ્વનિહેતવઃ=વાંસોના અવાજના હેતુભુત-કારણ, ગજાયાઃ શીકરાઃ (જળકણો) સન્તિ યેષામ્ ગંગાશીકરિણઃ=ગંગાનાં જળનાં કણો જેમાં છે એવા મરુતઃ=પવનો. માર્ગે=માર્ગમાં. તમ્ સિવેષિરે=તે રધુને શેવતા હતા.

અર્થ—ભોજપત્રોમાં ‘ખડખડ’ અગર ‘મરમર’ શબ્દ કરતા (પવનો), તથા વાંસડાઓમાં અવાજ કરવાવાળા (પવનો), તથા ગંગાનાં જળના કણો જેમાં છે એવા પવનો, તે રધુને માર્ગમાં સેવતા હતા.

વિશશ્રમુર્નમેરૂણાં, છાયાસ્વધ્યાસ્ય સૈનિકાઃ ।

દૃષદો વાસિતોત્સંગા, નિષણ્ણમૃગનાભિભિઃ ॥ ૭૪ ॥

૫૬૨છેઃ—સેનાયામ્ સમવેતાઃ (મળેલા) સૈનિકાઃ=યોદ્ધાઓ. નમેરૂણાં=નમેરૂ નામનાં વૃક્ષોની. છાયાસુ=છાયામાં. નિષણ્ણાશ્રતે (એકેલા) મૃગાશ્ચ નિષણ્ણમૃગાઃ તેષામ્ નાભયઃ (દુઠીઓ એટલે કસ્તુરી) નિષણ્ણમૃગનાભયઃ તૈઃ નિષણ્ણમૃગનાભિભિઃ=નાભીવડે એટલે કસ્તુરીવડે કરીને. વાસિતાઃ (વાસવાળાં) ઉત્સંગાઃ (તળીયાં) યાસામ્ તાઃ વાસિતોત્સંગાઃ=વાસવાળાં જેનાં તળીયાં છે એવા. દૃષદઃ=શીલાઓ પ્રત્યે-એટલે શિલાઓ ઉપર. અધ્યાસ્ય=સેવીને અગર બેસીને. વિશશ્રમુઃ=વિશ્રામ લેતા હતા.

અર્થ—નમેરૂ નામનાં વૃક્ષોની છાયામાં એકેલા મૃગોની કસ્તુરીથી, જેનાં તળીયાં સુવાસીત થયાં હતાં, એવા પત્થરો ઉપર બેસીને, લશ્કરના યોદ્ધાઓ આરામ લેતા હતા.

સરલાસક્તમાતંગ-ગ્રૈવેયસ્ફુરિતત્વિષઃ ।

આસન્નોષધયો નેતુર્-નક્તમસ્નેહદીપિકાઃ ॥ ૭૫ ॥

૫૬૨છેઃ—સરલેષુ (દેવદારના વૃક્ષોમાં) આસક્તાનિ (સ્થાપેલી અગર આંધેલી) સરલાસક્તાનિ. ગ્રીવાસુ ભવાનિ ગ્રૈવેયાણિ=ડોકમાં આંધવાની સાંકળો. માતઙ્ગસ્ય ગ્રૈવેયાણિ માતઙ્ગગ્રૈવેયાણિ=હાથીના ડોકમાં આંધવાની સાંકળો. સરલાસક્તાનિ ચતાનિ માતઙ્ગગ્રૈવેયાણિ ચ સરલાસક્તમાતઙ્ગગ્રૈવેયાણિ-તેષુ સ્ફુરિતાઃ (સ્ફુરાયમાન) ત્વિષઃ (કાન્તિ) યાસામ્ તાઃ સરલાસક્તમાતઙ્ગગ્રૈવેયસ્ફુરિતત્વિષઃ=દેવદારમાં આંધેલી સાંકળોમાં જેની કાન્તિ સ્ફુરાયમાન થઈ રહી છે એવી (ઓષધિમાં). ઔષધયઃ=જ્યોતિર્લતાઃ=તેજવાળા હતાઓ. નક્તં=રાત્રિના વિષે. નેતુઃ=રધુ પ્રત્યે. સ્નેહસ્ય (દિવેલ, તેલ) દીપિકાઃ (દિવાઓ) સ્નેહદીપિકાઃ સ્નેહદીપિકાઃ ન ભવન્તિ इति અસ્નેહદીપિકાઃ=તેલ વિનાના દિવા રૂપે. આસન્=થતી હતી-બની હતી.

અર્થ—દેવદારનાં વૃક્ષો સાથે આંધેલી હાથીઓની સાંકળોમાં, જેની કાન્તિ સ્ફુરાયમાન થઈ રહી હતી એવી ઔષધિયો-તેજની હતાઓ, તેલવીનાના દિવા જેવી તે રધુપ્રત્યે બની હતી.

તસ્યોત્સૃષ્ટિનિવાસેષુ, કઠરજ્જુક્ષતત્વચઃ ।

ગજવર્ષ્મ કિરાતેભ્યઃ, શશંસુર્દેવદારવઃ ॥ ૭૬ ॥

૫૬-૭૬—તસ્ય=રધુના. ઉત્સૃષ્ટાશ્રતે (તળએલા) નિવાસાશ્ચ (સ્થાનો) ઉત્સૃષ્ટ-નિવાસાઃ તેષુ-ઉત્સૃષ્ટનિવાસેષુ=જે જગ્યાએ એક વખત લશ્કરે મુકામ કર્યો હતો, અને પછી તે જગ્યાનો ત્યાગ કર્યો હતો તે સ્થાનો એટલે-ત્યજાએલાં સ્થાનો. કઠરજ્જુભિઃ ક્ષતાઃ ત્વચઃ (છાલો) યેષામ્ તે કઠરજ્જુક્ષતત્વચઃ=કંઠનું બંધન-સાંકળ બાંધવાથી જેની છાલો ઉખડી ગઇ છે એવાં (દેવદારનાં) વૃક્ષો. કિરાતેભ્યઃ=ભીલ લોકોને. ગજાનામ્ વર્ષ્મ ગજવર્ષ્મ=હાથીઓનું પ્રમાણ. શશંસુઃ=કહેતા હતા-સૂચવતા હતા.

અર્થ—જે જગ્યાએ લશ્કરે મુકામ કર્યો હતો; અને પછી તેનો ત્યાગ કર્યો હતો; તે ત્યજાએલાં સ્થાનોમાં; કંઠની સાંકળથી જેની છાલો ઉખડી ગઇ હતી; એવાં દેવદારનાં વૃક્ષો, ભિલ લોકોને હાથીનું પ્રમાણ સૂચવતા હતા. એટલે-કેવડો ઉંચો અગર કેવડો નીચો હાથી, અહીં બાંધ્યો હતો, તે વાત દેવદાર પર થએલા કાપાથી સમજી શકાતી હતી.

તત્ર જન્યં રઘોર્ઘોરં, પર્વતીયૈર્ગૈરભૂત્ ।

નારાચક્ષેપનીયાશ્મ-નિષ્પેષોત્પતિતાનલમ્ ॥ ૭૭ ॥

૫૬-૭૭—તત્ર=તે હિમાલયમાં. પર્વતે ભવાઃ પર્વતીયાઃ તૈઃ પર્વતીયૈઃ=પહાડી લોકોસાથે. ગૈઃ=સમુદો સાથે. રઘોઃ ઘોરં જન્યં (યુદ્ધ) અભૂત્=રધુને ઘોર યુદ્ધ થતું હતું. નારાચાશ્ચ (નારાયણાણો). ક્ષેપનીયાશ્ચ (ફેંકવાના ગોદણીયા.) અશ્માનશ્ચ નારાચક્ષેપ-નીયાશ્માનઃ તેષામ્ નિષ્પેષઃ (સામસામા અણવાવો ક્રિયા) નારાચક્ષેપનીયાશ્મનિષ્પેષઃ તેન ઉત્પતિતાઃ અનલાઃ યસ્મિન્ તત્ નારાચક્ષેપનીયાશ્મનિષ્પેષોત્પતિતા-નલમ્=નારાય, ગોદણીઆ, તથા પત્થરોના સામસામા ધાથી-ધસારાથી જેમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થતો હતો એવું યુદ્ધ.

અર્થ—તે હિમાલય પર્વતમાં પહાડી લોકોની સાથે, નારાય, ગોદણીયા, તથા પત્થરોના સામસામા ધાથી-ધસારાથી, જેમાં અગ્નિ પ્રગટ થતો હતો, એવું રધુને દાણુ યુદ્ધ થયું.

શરૈસ્ત્સવસંકેતાન્, સ કૃત્વા વિરતોત્સવાન્ ।

જયોદાહરણં બાહ્વોર-ગાપયામાસ કિનરાન્ ॥ ૭૮ ॥

૫૬-૭૮—સઃ=તે રધુ. શરૈઃ=આણોવડે. ઉત્સવાશ્ચ સંકેતાશ્ચ ઉત્સવસંકેતાઃ તાન્ ઉત્સવસંકેતાન્=ઉત્સવ અને સંકેત નામના પહાડી ગણોને. વિરતઃ (વિરામ ગામ્યો છે અગર જતો રહ્યો છે અગર ભંગ થયો છે) ઉત્સવઃ યેષામ્ તે વિરતોત્સવાઃ તાન્ વિરતોત્સવાન્-વિરતોત્સવાન્ કૃત્વા=તેઓનો ઉત્સાહ ભંગ કરીને, એટલે તેમને હાવી દેખને, નષ્ટ બનાવી દેખને. બાહ્વોઃ=રધુના બેઉ હાથના. જયસ્ય ઉદાહરણં

‘યસ્મિન્ સઃ જયોદાહરણઃ તમ્ જયોદાહરણં=જેમાં જયના ઉદાહરણ અથવા દાખલા છે, એવું ગીત અથવા એવા પદ્યને. કિંતરાન્ ગાપયામાસ=કિન્નરોપાસે ગવરાવતો હતો.

અર્થ—ઉત્સવ અને સંકેત નામના પહાડી લોકોને આણેાવડે નમાવી દેઇને-હરાવીને, જેમાં પોતાના આહુબળથી થએલા વિજયના દાખલા છે; એવું ગીત, તે રઘુ કિન્નરો પાસે ગવરાવતો હતો.

પરસ્પરેણ વિજ્ઞાતસ્-તૈષૂપાયનપાણિષુ ।

રાજ્ઞા હિમવતઃ સારો, રાજ્ઞઃ સારો હિમાદ્રિણા ॥ ૭૯ ॥

પદ્મછેદ—તેષુ=પહાડી લોકોમાં. ઉપાયનેન (ભેટથી) યુક્તાઃ ઉપાયનયુક્તાઃ-ઉપાયનયુક્તાઃ પાણયઃ યેષામ્ તે ઉપાયનપાણયઃ તેષુ ઉપાયનપાણિષુ=જેમના હાથમાં ભેટો છે એવા (પહાડીલોકો)માં. હિમવતઃ સારઃ=હિમાલયનો સાર એટલે હિમાલયનું દ્રવ્ય. રાજ્ઞા વિજ્ઞાતઃ=રાજાથી જાણાયું. હિમસ્ય અદ્રિઃ હિમાદ્રિઃ તેન હિમાદ્રિણા-હિમાદ્રિણા હિમાલયથી (પણ). રાજ્ઞઃ સારઃ=રાજાનું બળ. વિજ્ઞાતઃ=જાણાયું. પરસ્પરેણ=આ પ્રમાણે પરસ્પરનું.

અર્થ—જેમના હાથમાં (દ્રવ્ય ત્રિગેરેની) ભેટો છે; એવા પહાડી લોકોમાં, રાજાથી હિમાલયનો સાર (એટલે હિમાલયની મહત્તા) જોઈ શકાઈ. એટલે તે ભેટો ઉપરથી રાજાના સમજવામાં આવ્યું કે-આ પહાડમાં ઉત્તમ ચીજો છે; અને પહાડી લોકો જેઓ કદી કોઇને નમ્યા નહોતા; તેઓ ભેટ આપી રાજાને શરણે થયા; તે કાર્યમાં અગર તે કાર્ય ઉપરથી, હિમાલયે રાજાનું બળ પણ જોયું-એટલે આ રઘુરાજ ઘણુંજ બળવાન છે, એવું હિમાલયે જાણ્યું.

તત્રાક્ષોભ્યં યશોરાશિં, નિવેશ્યાવરુરોહ સઃ ।

પૌલસ્ત્યતુલિતસ્યાદ્રે-રાદધાન ઇવ દ્વિયમ્ ॥ ૮૦ ॥

પદ્મછેદ—ન ક્ષોભ્યઃ અક્ષોભ્યઃ તમ્ અક્ષોભ્યં=અખૂટ. યશસામ્ :રાશિઃ યશોરાશિઃ તમ્ યશોરાશિં=ઘણુંજ યશને. તત્ર નિવેશ્ય=તે હિમાલય પર્વત ઉપર સ્થાપીને. સઃ અવરુરોહ=તે રઘુ નીચે ઉતર્યો. તાત્પર્ય-આગળ કૈલાસ પર્વત તરફ ગયો નહીં. પુલસ્ત્યસ્ય ગોત્રાપત્યમ્ પુમાન્ પૌલસ્ત્યઃ (રાવણ)-પૌલસ્ત્યેન તુલિતઃ પૌલસ્ત્યતુલિતઃ તસ્ય પૌલસ્ત્યતુલિતસ્ય-પૌલસ્ત્યતુલિતસ્ય અદ્રેઃ=રાવણથી તોળાએલા-પરાજીત કરાએલા (કૈલાસ) પર્વતના દ્વિયમ્=લજ્જાને. આદધાન ઇવ=જનયન્નિવ=જાણે જણાવતો હોય અગર સૂચવતો હોય તેમ.

અર્થ—રાવણથી તોળાએલા કૈલાસ પર્વતની લજ્જાને સૂચવતો એવો-એટલે એક વખત હારેલા કૈલાસ પર્વતને ફરી હરાવવામાં શોભા નહીં, એમ માનતો એવો રઘુ, હિમાલય પર્વત ઉપર પોતાના અખૂટ યશને સ્થાપિને, નીચે ઉતર્યો-આગળ ગયો નહીં.

ચક્રમે તીર્ણલૌહિત્યે, તસ્મિન્પ્રાગ્જ્યોતિષેશ્વરઃ ।

તદ્ગજાલાનતાં પ્રાપ્તૈઃ, સહ કાલાગુરુદ્રુમૈઃ ॥ ૮૧ ॥

૫૬૨છેદ—તીર્ણાં (તરાઈ છે) લૌહિત્યા (લોહીયા નામની નદી) ચેન સઃ તીર્ણલૌહિત્યઃ તસ્મિન્ તીર્ણલૌહિત્યે-તે રધુ કે જે લૌહિત્યા નદી ઉતરીને આવ્યો હતો-એવા રધુમાં. પ્રાગ્જ્યોતિષાણામ્ ईश्वरः પ્રાગ્જ્યોતિષેશ્વરઃ=પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશોનો રાજા. ચક્રમે=કંપાયમાન થયો-નમી પડ્યો. તસ્ય ગજાઃ તદ્ગજાઃ-તદ્ગજાનામ્ આલાનતા (આલાનસ્ય ભાવઃ આલાનતા=ખીલાપણું) તદ્ગજાલાનતા તામ્ તદ્ગજાલાનતાં (પ્રાપ્તૈઃ)=તેના હાથીઓના ખીલાપણુને મેળવનારા એટલે જ્યાં હાથીઓ ખાંધ્યા હતા તે (વૃક્ષો)થી. કાલાશ્ચતે (કાળા) અગુરુદ્રુમાશ્ચ કાલાગુરુદ્રુમાઃ તૈઃ સહ-કાલાગુરુદ્રુમૈઃ સહ=કાળા અગર ચંદનના વૃક્ષોની સાથેજ.

અર્થ—કાળા અગર ચંદનનાં વૃક્ષો, કે જેની સાથે હાથીઓ ખાંધ્યા હતા; તે વૃક્ષો (હાથીના બળથી) જેવા નમ્યા કે તરતજ-તેની સાથેજ, પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશોનો રાજા પણ, રધુ કે જે લૌહિત્યા નદી ઉતરીને આવ્યો હતો, તેના પ્રત્યે, કંપી ગયો-એટલે તાબે થયો.

ન પ્રસેહે સ રુદ્ધાર્ક-મધારાવર્ષદુર્દિનમ્ ।

રથવર્ત્મરજોઽપ્યસ્ય, કુત એવ પતાકિનીમ્ ॥ ૮૨ ॥

૫૬૨છેદ—સઃ=તે પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશોનો રાજા. ન પ્રસેહે=સહન કરી શક્યો નહીં. રુદ્ધઃ અર્કઃ યસ્મિન્ તત્ રુદ્ધાર્કમ્=જેમાં સૂર્ય (ધૂળથી) ઢંકાઈ ગયો છે એવા (દિવસ)ને. ન ધારાવર્ષમ્ અધારાવર્ષમ્-આધારાવર્ષમ્ તત્ દુર્દિનમ્ અધારાવર્ષ-દુર્દિનમ્=વરસાદ ન પડે છતાં અંધારો ધબ જેવો દિવસ-ધુંધળો દિવસ. અસ્ય=આ રધુના. રથાનામ્ વર્ત્મ રથવર્ત્મ-રથવર્ત્મનઃ રજઃ યસ્મિન્ તત્ રથવર્ત્મરજઃ=રથના રસ્તાની ધૂળ જેમાં ઉડી રહી છે એવા (દિવસ)ને. કુતઃ એવ (પ્રસેહે)=કેમ સહન કરી શકે ? પતાકાઃ સન્તિ યસ્યામ્ સા પતાકિની તામ્ પતાકિનીમ્=લશ્કરને.

અર્થ—જેમાં રધુના રથના રસ્તાની ધૂળ ઉડી રહી હતી, તથા તે ધૂળથી સૂર્ય (પણ) ઢંકાઈ ગયો હતો; એવા વરસાદ ન પડે છતાં (વાદળાંથી) અંધારા ધબ જેવો દેખાતો-એટલે આવી રીતે બનેલા ધુંધળા દિવસને, તે પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશોનો રાજા સહન કરી શક્યો નહીં; ત્યારે (રધુના બળવાન) લશ્કરને તો કેમ સહી શકે ! તાત્પર્ય-રધુના લશ્કરને આવતું બેઠને, પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશોનો રાજા હરીને નમી પડ્યો.

તમીશઃ કામરૂપાણા-મત્યાલ્પલવિક્રમમ્ ।

મેજે ભિન્નકર્તૈર્નાગૈ-રન્યાનુપરુરોધ યૈઃ ॥ ૮૩ ॥

૫૬૨છેદ—કામરૂપાણામ્ ईशः=કામરૂપ દેશોનો રાજા. અતીક્રાન્તઃ આલ્પલવિક્રમસ્ય (ઈદ્રનું) વિક્રમઃ ચેન સઃ અલ્પાલ્પલવિક્રમઃ તમ્ અલ્પાલ્પલવિક્રમમ્=ઈદ્રના

બળનું જેણે ઉત્તંઘન કર્યું છે એવો-એટલે ઈંદ્રને પણ જેણે હરાવ્યો છે એવા રધુને. અન્યાન=ખીબઓને. યૈઃ ઉપરુરોધ=જે (હાથીઓ)વડે પીડતો હતો. મિન્નાઃ કટાઃ યેષામ્ તે-મિન્નકટાઃ તૈઃ-મિન્નકટૈઃ-મિન્નકટૈઃ નાગૈઃ=જેનાં ગંડસ્થળો કાટેલાં (એટલે મદજરતા) હાથીઓથી. મેજે=સેવતો હતો. એટલે મદજરતા હાથીઓ આપીને નમતો હતો.

અર્થ—જે હાથીઓના સાધનથી કામરૂપ દેશનો રાજા, ખીબઓને પીડતો હતો, તે મદજરતા હાથીઓથી, તે રાજા, રધુ કે જેણે ઈંદ્રને પણ હરાવ્યો હતો, તેને સેવતો હતો. એટલે આવા મદજરતા હાથીઓ આપીને, તે રાજા રધુને શરણે આવ્યો હતો.

કામરૂપેશ્વરસ્તસ્ય, હેમપીઠાધિદેવતામ્ ।

રત્નપુષ્પોપહારેણ, છાયામાનર્ચ પાદયોઃ ॥ ૮૪ ॥

૫૬=છેદ—કામરૂપાણામ્ ईश्वरः કામરૂપેશ્વરઃ=કામરૂપદેશનો રાજા. તસ્ય પાદયોઃ છાયામ્ આનર્ચ=તે રધુના પગની છાયાને પુજતો હતો. હેમ્નઃ (સુવણના) પીઠઃ (બાળેદ) હેમપીઠઃ, હેમપીઠસ્ય અધિદેવતા હેમપીઠાધિદેવતા તામ્ હેમ-પીઠાધિદેવતામ્=(રાજાઓ સિંહાસનપર બેસે છે તે વખતે સિંહાસનપર ચડવા માટે જે બાળેદી મુકાય છે તે બાળેદી રાજાના પગ પાસે પડી રહે છે) તે સોનાના ચળકાટવાળી બાળેદીમાં દેખાતી (રાજાના ચરણની છાયા અગર કાન્તિ)ને. રત્નાનિ પદ્મ પુષ્પાણિ રત્નપુષ્પાણિ-રત્નપુષ્પાણામ્ ઉપહારઃ રત્નપુષ્પોપહારઃ તેન-રત્નપુષ્પોપહારેણ=રત્નરૂપી પુષ્પોની ભેટથી.

અર્થ—કામરૂપ દેશનો રાજા, સોનાના બાળેદમાં જણાતી-દેખાતી રધુના ચરણની કાન્તિને, રત્નરૂપી પુષ્પોની ભેટથી પુજતો હતો-ચરણમાં મૂકતો હતો.

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्-न्यवर्तत रथोद्धतम् ।

रजो विश्रामयन् राज्ञां, छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

૫૬=છેદ—જયતિ इति एवं शीलः जिष्णुः=જીતવાનો જેને સ્વભાવ પડી ગયો છે એવો (રધુ). इति दिशः जित्वा=આ પ્રમાણે દિશાઓ જીતીને. न्यवर्तत=(પોતાના દેશમાં) પાછો ફર્યો. रथैः उद्धतम्-रथोद्धतम्-रथोद्धतम् रजः=રથથી ઉડેલી ધૂળ. विश्रामयति इति विश्रामयन्=ટકતી હતી, ચોંટી હતી. छत्रैः शून्याः छत्रशून्याः तेषु छत्रशून्येषु-छत्रशून्येषु मौलिषु=છત્રરહિત એટલે ઉધાડા મુગટોમાં.

અર્થ—આ પ્રમાણે દિશાઓને જીતીને, તે વિજયી રધુ પોતાના દેશ તરફ પાછો ફર્યો. (તે વખતે) રથથી ઉડાડેલી ધૂળ છત્રરહિત રહેલા તેના મુગટમાં ચોંટી હતી-એટલે તેનો મુગટ ધૂળ ધૂળ થઈ રહ્યો હતો.

स विश्वजितमाजहे, यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय, सतां वारिसुचामिव ॥ ८६ ॥

૫૬૨છેઠ—સર્વસ્વં દક્ષિણા યસ્ય સઃ સર્વસ્વદક્ષિણઃ તમ્ સર્વસ્વદક્ષિણમ્= સર્વ ધન જેમાં દક્ષિણા તરીકે આપી દેવું જોઈએ એવો (યજ્ઞ). વિશ્વજિતમ્ યજ્ઞઃ= વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞ. સઃ આજઞ્ઞે=તે રધુ કરતો હતો. [સતાં=સાધુનામ્=સાધુપુરુષોનું.] સતામ્ આદાનં (ધનને ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા) વિસર્ગાય=(આપી દેવાને માટે)=સત્પુરુષોની ધનને ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા આપી દેવા માટેજ હોય છે—પોતાના સ્વાર્થ માટે હોતી નથી. ધારોણિ મુશ્ચન્તિ ઇતિ ધારિમુચઃ તેષામ્ ધારિમુચામ્=મેઘાનામ્=મેઘરાજ અગર વરસાદના. ઇષ્=જેમ.

અર્થ—સર્વ ધન જેમાં દક્ષિણા તરીકે આપી દેવું જોઈએ, એવો—વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞ, તે રધુરાજાએ કર્યો; કારણકે જેમ મેઘરાજ પાછું આપીદેવાને માટે જળ ગ્રહણ કરે છે; તેવી રીતે સત્પુરુષો પણ પાછું આપીદેવાને માટે ધન ગ્રહણ કરે છે.

સત્રાન્તે સચિવસત્ત્વઃ પુરસ્ક્રિયાભિર્-ગુર્વીભિઃ શમિતપરાજયવ્યલીકાન ।

કાકુત્સ્થશ્ચિરવિરહોત્સુકાવરોધાન, રાજન્યાન્સ્વપુરનિવૃત્તયેऽનુમેને ॥ ૮૭ ॥

૫૬૨છેઠ—કાકુત્સ્થઃ=રધુ. સત્રસ્ય અન્તઃ સત્રાન્તઃ તસ્મિન્ સત્રાન્તે=યજ્ઞના અંતમાં. સચિવાનામ્ સત્ત્વા ઇતિ સચિવસત્ત્વઃ=રધુ. ગુર્વીભિઃ પુરસ્ક્રિયાભિઃ=મહતીભિઃ પૂજાભિઃ=મોટી પુજાથી—ધણાજ સત્કારથી. શમિતં (સમાપ્ત્યું છે) પરાજયેન પ્રાપ્તં વ્યલીકં (દુઃખ) યેષામ્ તે શમિતપરાજયવ્યલીકાઃ તાન્ શમિતપરાજય-વ્યલીકાન=પરાજયથી પ્રાપ્ત થએલું દુઃખ જેનું શમી ગયું છે એવા રાજાઓને. ચિરં ચિરહેણ ઉત્સુકાઃ અવરોધાઃ (અંતઃપુરમાં રહેલી સ્ત્રીઓ) યેષામ્ તે-ચિરવિરહો-ત્સુકાવરોધાઃ તાન્-ચિરવિરહોત્સુકાવરોધાન=જેના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ લાંબા વખતના વિયોગથી ઉત્સુક થઈ રહી હતી એવા રાજાઓને. રાજ્ઞઃ અપત્યાનિ રાજન્યાઃ તાન્ રાજન્યાન=રાજાઓને. સ્વસ્ય પુરં સ્વપુરં-સ્વપુરં પ્રતિ નિવૃત્તિઃ સ્વપુરનિવૃત્તિઃતસ્યે-સ્વપુરનિવૃત્તયે=આરામને માટે પોતાના નગર તરફ જવાને અનુમેને=અજ્ઞા કરતો હતો.

અર્થ—યજ્ઞના અંતમાં, કારભારી મંડળમાં સખાલાવને પામેલો—તે રધુ-રાજા, પરાજયથી પ્રાપ્ત થએલાં દુઃખ જેમનાં શમી ગયાં હતાં; તથા જેનાં અંતઃ-પુરની સ્ત્રીઓ લાંબા વખતના વિયોગથી ઉત્સુક થઈ રહી હતી; એવા રાજાઓની, ધણાજ મર્તાઆથી પુજા કરીને—તેમનો સત્કાર કરીને, તેમને તેમનાં નગરોમાં આરામ લેવા માટે, જવા આજ્ઞા કરતો હતો—મોકલતો હતો.

તે રેસ્વાધ્વજકુલિશાતપત્રચિહ્નં, સમ્રાજશ્ચરણયુગં પ્રસાદલભ્યમ્ ।

પ્રસ્થાનપ્રણતિભિરઙ્ગલીષુ ચકુર્-મૌલિસ્રક્ચ્યુતમકરન્દરેણુગૌરમ્ ॥ ૮૮ ॥

૫૬૨છેઠ—તે=રાજાનઃ=વિદાય થનારા રાજાઓ. રેસ્વા ઇવ ધ્વજાશ્ચ કુલિશાનિ ચ આતપત્રાણિ (છત્રો) ચ ચિહ્નાનિ યસ્ય (યસ્મિન્) તત્-રેસ્વાધ્વજકુલિશાતપત્ર-ચિહ્નં=જે ચરણયુગમાં, ધ્વજ, વજ્ર, છત્ર વિગેરેની રેખાઓ ચિહ્નો છે તે (ચરણયુગ)ને.

સમ્યક્ રાજતે इति સમ્રાટ્ તસ્ય સમ્રાજઃ રઘોઃ=અકવર્તિ રાજાના. ચરણયોઃ યુગં ચરણયુગં તત્=એ ચરણને. પ્રસાદેન ધ્રુવ લભ્યં પ્રસાદલભ્યમ્=કૃપાથીજ મળે તેવા. પ્રસ્થાને (પ્રયાણસમયે) પ્રણતયઃ [પ્રણામ, નમન] પ્રસ્થાનપ્રણતયઃ તામિઃ પ્રસ્થાનપ્રણતિભિઃ=પ્રયાણ સમયે થતા નમન અગર પ્રણામ વડે. અઙ્ગુલીષુ= [ચરણની] આંગળીઓમાં. મૌલિષુ [મુગટમાં] સ્ત્રજઃ [પુષ્પમાળાઓ] મૌલિસ્ત્રજઃ=મુગટમાં (શાભા માટે ધાલેલી) પુષ્પની માળાઓ. મૌલિસ્ત્રગમ્યઃ ક્યુતાઃ મૌલિસ્ત્રકચ્યુતાઃ=મૌલિસ્ત્રકચ્યુતાઘટે મકરન્દાશ્ચ (પુષ્પરસાશ્ચ)-મૌલિસ્ત્રકચ્યુતમકરન્દાઃ-તેષામ્ રેણવઃ-મૌલિસ્ત્રકચ્યુતમકરન્દરેણવઃ-તૈઃ ગૌરમ્ (ગૌર રંગવાળું ચરણયુગં)-મૌલિસ્ત્રકચ્યુતમકરન્દરેણુગૌરમ્=(શાભા માટે મુગટમાં ધાલેલી) મુગટની પુષ્પની માળાઓમાંથી જરતા અગર પડતા પુષ્પના રસની રેણુથી, ગૌર કરાતા એવા [ચરણયુગ]ને. ચક્રુઃ= ખનાવતા હતા.

અર્થ—સાર્વભૌમ રાજાના ચરણકમળ-કે જે-કૃપાથીજ પ્રાપ્ત થાય, તથા જે ચરણકમળમાં ધ્વજ, વજ્ર, છત્ર, વિગેરે ચિન્હો હતાં; તે ચરણકમળમાં, પ્રણામ કરતા રાજાઓ; જ્યારે પ્રણામ કરતા હતા; ત્યારે તે ચરણકમળની આંગળીઓમાં (આંગળીઓ ઉપર), પ્રણામ કરતા રાજાઓના મુગટમાં ખોસેલી પુષ્પની માળાઓમાંથી, પુષ્પો ખરતા હતા. તે પુષ્પોના રસની રેણુથી રઘુનાં ચરણ ગૌર દેખાતા હતા.

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये रघुदिग्विजयो नाम
चतुर्थः सर्गः समाप्तः

વિનંતિ—કાંઈ ભૂલચૂક હોય, તો તે ઉદાર દિલથી क्षમા કરશોજી. કાંઈ લખવા જેવું હોય, તો સુખેથી રાગદ્રેષની ક્ષુદ્રતા નજીને લખશોજી. જેથી બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો થઈ શકે.

અમદાવાદ મેક્ષમંદિર,
શિવરાત્રી ૧૯૮૭

}

રામશંકર મોનજી ભટ્ટ. ટિપ્પણ અને પ્રકાશક.

મોક્ષમંદિરમાંથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો.

જ્ઞાનના જીજ્ઞાસુઓને આવાં સસ્તાં પુસ્તકો લાભ્યે જ મળી શકશે

મોક્ષપત્રિકા	પાકાં પુંઠાથી બંધામણી સાથે સંવત ૧૯૭૬ થી ૧૯૮૬	દરેકના ૨-૬-૦
રાસ પંચાધ્યાયી અથવા શ્રીકૃષ્ણ અને રાસ. ઘણા ખુલાસા અને ઘણાં રસીક પદો સાથે	...	કીંમત ૧-૮-૦
યોગતારાવલી શંકરાચાર્યની 'યોગપ્રસાદી'	...	૦-૨-૦
તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ પોથી ૦-૨-૦ વેદાન્તકેસરી પ્રથમ પ્ર. ૦-૧૦-૦ દેહનિરૂપણ ૦-૧૦-૦
આત્મનિરૂપણ પ્રથમ તરંગ અને દ્વિતીય તરંગ દરેકના ૦-૧૦-૦, ત્રીતીય તરંગ ૦-૪-૦
મહિરત્નમાળા તથા ગર્ભોપનિષદ દરેકના	કીંમત ૦-૨-૦
શ્રીચર્પટપંચરિકા તથા શ્રીમોહમુદ્ગર-દરેકના	કીંમત ૦-૧-૬
શ્રી તત્ત્વબોધ અને આત્મબોધ દરેકની	કીંમત ૦-૩-૬
વિવેકચૂડામણિનો સંપૂર્ણ અંથ	૧-૧૨-૦
પાતંજલ યોગદર્શનનાં પ્રકરણો-સાધનપાદ તથા વિભૂતિપાદ.દરેકના પોસ્ટેજ સાથે. ૦-૮-૦
સમાધિપાદ ૦-૧૨-૦, કૈવલ્યપાદના ૦-૪-૦ પ્રાણુતત્ત્વ	૦-૨-૦
પાતંજલ યોગદર્શન સંપૂર્ણ અન્ય	૨-૪-૦
વેદાંતવિચાર શ્રી શંકર તથા મંડન પ્રકૃતિનો અને તોટકનો સંવાદ-દરેકનો ૦-૧-૦
રઘુવંશ પ્રથમ તથા દ્વિતીય સર્ગો પદ્મજેદ, ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ભાષાંતર સહિત	૦-૧૨-૦
રઘુવંશ ત્રીજો સર્ગ પદ્મજેદ, તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત	૦-૬-૦
(વિદ્યાર્થી પાસેથી દરેક સર્ગ બે આના ઓછા) દરેક સર્ગ પોસ્ટેજનો એક આના.
રઘુવંશ ચોથો સર્ગ	૦-૩-૬
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ૧, ૩, ૫-૧૨-૧૫-૧૬ અધ્યાય દરેકના	૦-૩-૦
.. સાંખ્ય વિવેચન સહિત બીજો અધ્યાય	૦-૬-૦
મમરથગીતા સંસ્કૃત શ્લોકો સારા મોટા ગુજરાતી ટાઇપમાં વાંચનની ખાસ શુદ્ધિ માટે. સંસ્કૃત વ્યાકરણની નોટ સાથે.	૦-૪-૦
રામ અને રામાયણ અને સંતરામશતાબ્દી (ભજન રતનાવલી) દરેકના	૦-૧-૦
મોક્ષવાણી-તુલસીકૃત રામાયણમાંથી ચુટેલા મુંદર પ્રસંગો } રક્ કાગળ ૦-૮-૦ બહારગામ માટે પોસ્ટેજ બે આના જુદા } એજડ ,, ૦-૧૨-૦
મુંબઈ યાત્રા પ્રસંગ-મુંદર પુણ્યોની છાંય તથા શ્રીકૃષ્ણ લીલાનૃત. દરેકના ૦-૩-૦
ધાર્મિક પ્રથમ પોથી, કર્મ-જ્ઞાન અને ભક્તિ, } દરેકની કીંમત ૭ પાષ. એક સાથે અઢી રત્નોની ટોપલી, પ્રભુ કેમ દરના દર, } રૂપૈયાની ૧૦૦ નકલ. પોસ્ટેજ ચોદ દીવાળી કેવી રીતે ઉજવશે ? એકાદશી } આના જુદાં. તથા ઇશ્વરાવતાર અને શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ.
રૂદ્રીનો બીજો અધ્યાય, "તમે ક્યાં છો", દેવ બનવાની કુંચી, શ્રાદ્ધ. દરેકના... ૦-૦-૩
એક સાથે એક રૂપૈયાની ૭૫ નકલ. એક સાથે પાંચ રૂપૈયાની ૫૦૦ નકલ.
ધેર બેઠાં ગંગા-પૂર્વ તથા ઉત્તરની યાત્રાનો ભોમીયો-યાત્રાજીઓને બહોળા ઉપયોગી કીંમત ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ ચાર આના જુદાં.

